

van

P R O D U C T

naar
Partner

EEN ONDERZOEK NAAR
RANDVOORWAARDEN VOOR NIEUWE
ACTIVITEITEN OP ZORGMANEGE HORSEWISE

JULIA BIESHEUVEL
RENSKE HEUVELS

Hogeschool
VHL

University of Applied Sciences

**EEN ONDERZOEK NAAR RANDVOORWAARDEN VOOR NIEUWE ACTIVITEITEN
OP ZORGMANEGE HORSEWISE**

November 2015 - Leeuwarden

Afstudeeronderzoek - Diermanagement

Projectnummer 59400

Julia Biesheuvel 931228001

Renske Heuvels 921202003

Opdrachtgever:

Elize Wedman – Zorgmanege Horsewise, te Leusden

Begeleidende docenten:

Ilse Hendriksen, Desiree Vermeulen, Hanneke Procee

Hogeschool Van Hall Larenstein,
te Leeuwarden

Bron afbeelding 1 voorblad: www.bracom.nl/wp-content/uploads/5X7D0416.jpg

Bron afbeelding 2 voorblad: Jannet Dijkgraaf – Paardenkracht

Voorwoord

In het kader van onze major 'Dieren in de zorg' en na veel samengewerkt te hebben binnen de opleiding, hebben wij ervoor gekozen om samen af te studeren in deze richting. Onze gemeenschappelijke affiniteit met paarden en zorg, en de combinatie hiervan, heeft ons naar dit onderzoek geleid. Wij zijn dan ook erg blij met het onderzoek 'Van product naar partner' waarvoor wij bij verschillende paardenbedrijven op bezoek zijn geweest en zo ons beeld van paarden in de zorg uit hebben kunnen breiden.

Dit onderzoek is grotendeels uitgevoerd op Hogeschool Van Hall Larenstein te Leeuwarden. Daarnaast zijn we door heel Nederland verspreid, en één adres in Duitsland, op bezoek geweest bij onze respondenten voor interviews.

Via deze weg willen wij dan ook graag onze respondenten bedanken. Zonder hun medewerking had dit onderzoek niet tot stand kunnen komen. Daarnaast willen wij onze begeleiders Hanneke Procee, Ilse Hendriksen en Desiree Vermeulen bedanken voor alle begeleiding die wij tijdens dit onderzoek hebben mogen ontvangen. Last but not least, willen wij Elize Wedman, onze opdrachtgeefster, bedanken voor het aandragen van dit onderzoek.

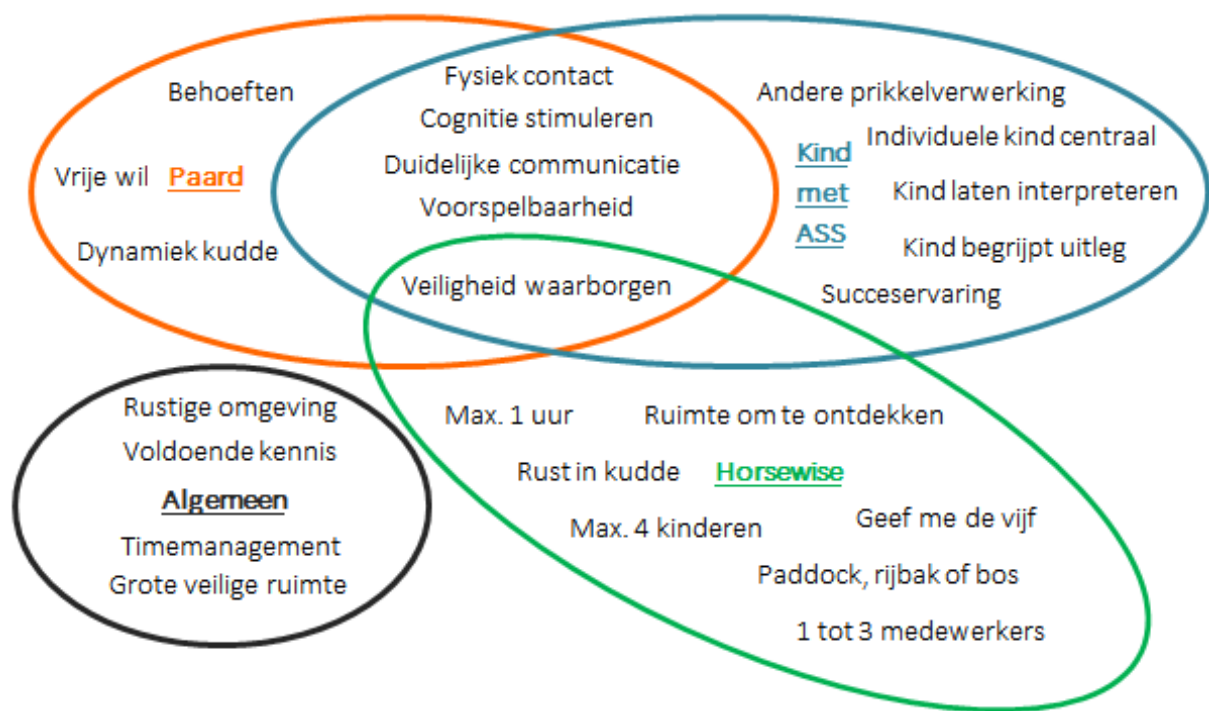
Veel leesplezier!

Julia Biesheuvel & Renske Heuvels

Leeuwarden, november 2015

Samenvatting

Op dit moment wordt het paard in Nederland gebruikt voor de sport en recreatie, maar het wordt ook steeds vaker ingezet in de zorgsector. Dit gebeurt onder andere vaak op zorgboerderijen of zorgmaneges. (Janssen, 2011)(Van Huizen & Lambers – Jukema, 2009) Elize Wedman heeft een zorgmanege genaamd Horsewise, waar activiteiten voor kinderen met een autisme spectrum stoornis (ASS) met paarden worden aangeboden. Elize heeft de opleiding *Learning Horse* gevolgd, binnen deze opleiding streeft men naar een gelijkwaardige relatie waarbij zowel paard als mens de mogelijkheid heeft om zich vrij uit te drukken (Learning Animals, 2015^a). Elize wil activiteiten voor de cliënten van de zorgboerderij, waarbij de mens niet zegt wat het paard moet doen, maar waarbij het paard zelf kan beslissen wat hij doet. Van de nieuwe activiteiten wordt geacht dat zij inspelen op het feit dat de kinderen autisme hebben en daardoor problemen ondervinden. Tevens zal het natuurlijk gedrag van het paard niet, tot zo min mogelijk, belemmerd worden tijdens de activiteiten. Dit levert voor dit onderzoek de hoofdvraag 'Aan welke randvoorwaarden moet een activiteit met paarden voor kinderen met ASS voldoen zodat het paard niet belemmerd wordt in zijn natuurlijk gedrag?' op. Het antwoord op deze vraag is overzichtelijk weergegeven in onderstaande afbeelding (afbeelding 1).

Afbeelding 1: Overzicht antwoord hoofdvraag

Deze resultaten zijn verkregen met behulp van literatuuronderzoek en het afnemen van interviews. Bij het literatuuronderzoek is er gefocust op de onderdelen het paard, kinderen met ASS en de combinatie tussen deze twee groepen.

Bij het afnemen van de interviews is er gewerkt met tien respondenten die werken met kinderen met ASS en paarden en die de beleving van deze groepen hoog in het vaandel hebben staan. De interviews zijn verwerkt met behulp van de stappen: transcriberen van gesprekken, segmenteren en coderen. Opvallende resultaten waren de vorm van activiteiten gezien vanuit de opleiding *Learning Horse*. Hier doen de kinderen een activiteit en beslissen de paarden zelf of zij mee doen.

Uit de resultaten van dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat er veel randvoorwaarden op verschillende gebieden zijn voor een activiteit met kinderen met ASS en paarden (zie afbeelding 1).

Zo zijn er randvoorwaarden die in de theorie zijn gevonden en ook in de interviews naar voren komen, randvoorwaarden die vooral in de praktijk naar voren komen en randvoorwaarden die vanuit de zorgmanege Horsewise komen.

Allereerst wordt er aangeraden om een vervolgonderzoek te laten plaats vinden waarin activiteiten worden opgesteld aan de hand van de gevonden randvoorwaarden. Tevens zullen de activiteiten uitgevoerd en geëvalueerd moeten worden. Ten tweede wordt er aangeraden om de opgestelde randvoorwaarden voor zover mogelijk toe te gaan passen op de huidige activiteiten op zorgmanege Horsewise.

Inhoud

Inleiding	5
1. Onderzoeksmethoden	8
1.1 Type onderzoek	8
1.2 Onderzoeksontwerp	8
1.2.1 Literatuuronderzoek	8
1.2.2 Interview	9
1.3 Onderzoekspopulatie	10
1.4 Dataverwerking en data-analyse	12
1.4.1 Verwerking literatuuronderzoek	12
1.4.2 Verwerking interview	12
1.4.3 Analyseren	13
2. Resultaten	14
2.1 Literatuuronderzoek	14
2.1.1 Het paard	14
2.1.2 Kinderen met autisme	21
2.1.3 Combinatie kinderen met autisme en dieren	26
2.1.4 Horsewise	28
2.2 Resultaten interviews	30
2.2.1 Activiteit	30
2.2.2 Paard	32
2.2.3 Kinderen met autisme	33
2.2.4 Communicatie/omgang	34
2.3 Vergelijking resultaten	35
2.3.1 Paard	35
2.3.2 Kinderen met autisme	35
2.3.3 Combinatie kinderen met autisme en dieren	36
3. Discussie	38
3.1 Methoden	38
3.2 Resultaten	38
4. Conclusie	40
5. Aanbeveling	43
Literatuurlijst	44
Bijlage I - Topiclijst	
Bijlage II - Resultaten interviews in hiërarchische boomstructuur	

Inleiding

*"Preserve his natural gaits. Preserve his personality. Preserve his instinct to go forward.
Do this and you must be successful because you are respecting nature's wisdom."*

– Franz Mairinger

De rol van het paard is in de jaren van zijn bestaan flink veranderd. Het begon als voedselbron, werd gebruikt bij de jacht en tijdens oorlogen als vervoer, maar was ook gezelschap voor de mensen (Fine, 2000). Op dit moment wordt het paard in Nederland gebruikt voor de sport en recreatie, maar het wordt ook steeds vaker ingezet bij verschillende vormen van therapie. (Janssen, 2011)(Van Huizen & Lambers-Jukema, 2009). Dit gebeurt vaak op zorgboerderijen of zorgmaneges.

Een zorgboerderij- of manege is een agrarisch bedrijf waar mensen met een zorgvraag terecht kunnen voor een passende dagbesteding of mee kunnen werken. Hierbij worden zij vaak begeleid door de zorgboer- en/of boerin zelf. Doordat er veelal gewerkt wordt ontstaat er structuur voor de deelnemers. Daarnaast kan ruimte en ontspanning ervaren worden. Door de handen uit de mouwen te steken en door in contact te komen met dieren en planten kunnen de mensen tot rust komen en zelfvertrouwen opbouwen. (Federatie Landbouw en Zorg, 2015^a)

Het aantal zorgboerderijen is de afgelopen jaren flink gestegen. Volgens Federatie Landbouw en Zorg waren er in 2000 slechts 214 zorgboerderijen en is dit doorgegroeid naar ongeveer 1088 zorgboerderijen in 2009. Bij het merendeel van deze zorgboerderijen wordt de zorgverlening aangeboden in de vorm van dagbesteding. Een zinvolle besteding van de dag onder begeleiding is hierbij een belangrijk aspect. Voor verschillende doelgroepen is dit vaak ter vervanging van school en/of werk. Op vele boerderijen worden combinaties van verschillende doelgroepen ontvangen. De grootste doelgroep op zorgboerderijen is 'verstandelijke beperking' (579 boerderijen in 2009), gevolgd door de doelgroep 'autisme (ASS)' (497 boerderijen in 2009). (Federatie Landbouw en Zorg, 2015^b)

Deze op één na grootste doelgroep bestaat uit mensen met Autisme Spectrum Stoornissen (ASS). ASS is een verzamelnaam voor verschillende vormen van autisme. Hierbij gaat het om de vormen klassiek autisme, PDD-NOS en MCDD en het syndroom van Asperger. PDD-NOS en klassiek autisme kunnen op alle intelligentieniveaus voorkomen in tegenstelling tot het syndroom van Asperger, waarbij altijd sprake is van een normale of hoge intelligentie. Kinderen met autisme zijn de grootste doelgroep op de zorgmanege van Elize Wedman.

Bedrijf

Elize Wedman is een ondernemster met een zorgmanege waar activiteiten met paarden worden aangeboden. Met een achtergrond als activiteitenbegeleidster en instructrice op een manege voor mensen met én zonder beperking, heeft Elize haar zorgmanege Horsewise te Leusden opgericht. De zorgmanege ligt te midden van de natuur aan de rand van landgoed Den Treek Henschoten. De oprichting van zorgmanege Horsewise werd voorafgegaan door de opleiding equithérapie die Elize in Gent heeft gevolgd. Tijdens deze opleiding kwam de therapeutische waarde van het paard in beeld, iets wat Elize inspireerde. Op dit moment volgt Elize nog vele cursussen en trainingen die toegespitst zijn op de mens en het paard, enkele voorbeelden hiervan zijn de opleiding tot *Equine Assisted Coach* en de specialisatie kindercoach. (E. Wedman, eigenaresse zorgmanege Horsewise, persoonlijke communicatie, 8 juni, 2015)(Horsewise, 2015^a)

Tevens heeft Elize de opleiding *Learning Horse* gevolgd. In deze opleiding staan aandacht voor cognitief leren, het ontwikkelen van de paard-mens relatie en welzijn centraal. Vaak is er sprake van 'eenrichtingsverkeer' in de paard-mensrelatie waarbij de mens probeert het paard te trainen op specifieke gedragingen. Volgens Mills & Nankervis (1999) heeft een paard meer stress als hij geen controle heeft. Het paard heeft geen controle als de mens bepaald wat het paard moet doen, in bijvoorbeeld de vorm van paardrijden.

De gedachte achter de opleiding *Learning Horse* is dat men streeft naar een gelijkwaardige relatie waarbij er 'tweerichtingsverkeer' plaats vindt, door middel van een zoöantropologische benadering. Dit houdt in dat zowel paard als mens de mogelijkheid heeft om zich vrij uit te drukken, de paard-mensrelatie staat hierbij centraal. Tijdens de opleiding wordt er geleerd hoe er binnen activiteiten rekening gehouden kan worden met deze gelijkwaardige relatie. (*Learning Animals*, 2015^a)

Op zorgmanege Horsewise wordt begeleiding, in de vorm van dagbesteding, geboden aan kinderen en volwassenen met een zorgvraag. Dit wordt aangeboden van maandag tot en met vrijdag voor (jong)-volwassenen. Tijdens de dagbesteding kunnen verschillende activiteiten ondernomen worden, zoals het verzorgen en berijden van de paarden. (Horsewise, 2015^b)

Op de woensdagmiddag en zaterdag komen voornamelijk kinderen met een autisme spectrum stoornis (ASS) op de zorgmanege, dit is een grote doelgroep voor Horsewise. In totaal komen er per week ongeveer 60 personen met een zorgvraag op de zorgmanege, waarvan zo'n 30 kinderen een vorm van ASS hebben (E. Wedman, eigenaresse zorgmanege Horsewise, persoonlijke communicatie, 7 mei, 2015).

Bij Horsewise worden acht paarden gehouden. Deze worden gebruikt voor activiteiten zoals rijden met en zonder zadel of bit/hoofdstel, voltige, menen, grondwerk, coaching, los werken, obstakeltraining, clickertraining, dubbele lange lijnen, recht richten aan de hand, cognitieve activiteiten (van de opleiding *Learning Horse*), massages en de paarden observeren (E. Wedman, eigenaresse zorgmanege Horsewise, persoonlijke communicatie, 8 juni, 2015) (Horsewise, 2015^c). Elize zou graag zien dat het 'gebruik' van de paarden wordt omgezet naar 'samen werken' met de paarden, zodat paard en mens samen kunnen beleven. Dit gebaseerd op de zoöantropologische aanpak van de opleiding *Learning Horse*. Elize wil dus graag activiteiten waarbij de mens niet zegt wat het paard moet doen, maar waarbij het paard zelf kan beslissen wat hij doet. (E. Wedman, eigenaresse zorgmanege Horsewise, persoonlijke communicatie, 7 mei, 2015)

Momenteel wordt er elke maand met een thema gewerkt, bijvoorbeeld 'spelen, samen werken, dromen, zomer, vriendschap en stoer'. Bij ieder thema horen vier paard-gerelateerde activiteiten; twee activiteiten waarbij er op het paard wordt gewerkt en twee activiteiten waarbij er naast het paard gewerkt wordt. Voor deze laatste twee activiteiten wil Elize dat het paard zijn natuurlijk gedrag onbelemmerd kan tonen. De activiteiten zijn voornamelijk bedoeld voor de doelgroep die op de woensdagmiddag en zaterdag komen; de kinderen met ASS.

De nieuwe activiteiten dienen een combinatie van werken met kinderen met ASS en het paard en zijn natuurlijk gedrag te worden. Van de activiteiten wordt geacht dat zij inspelen op het feit dat de kinderen autisme hebben en daarbij problemen ondervinden. Tevens zal het natuurlijk gedrag van het paard niet, tot zo min mogelijk, belemmerd worden tijdens de activiteiten. Het grootste knelpunt is de combinatie van beide punten; inspelen op de drie probleemgebieden van het kind met ASS zonder het paard te belemmeren in zijn natuurlijk gedrag. Tijdens dit onderzoek is er naar gestreefd om inzicht te geven in de randvoorwaarden voor activiteiten met paarden voor kinderen met ASS voor zorgmanege

Horsewise, waarbij het paard niet belemmerd wordt in zijn natuurlijk gedrag. De hoofdvraag behorende bij dit onderzoek is:

‘Aan welke randvoorwaarden moet een activiteit met paarden voor kinderen met ASS voldoen zodat het paard niet belemmerd wordt in zijn natuurlijk gedrag?’

Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden zijn de volgende deelvragen opgesteld:

1. Aan welke randvoorwaarden moet een activiteit voor kinderen met ASS voldoen?
2. Aan welke specifieke randvoorwaarden moet een activiteit voor kinderen met ASS mét dieren voldoen?
3. Welke overeenkomsten tussen de manieren van communiceren van een kind met ASS en dieren kunnen vertaald worden in een randvoorwaarde?
4. Aan welke randvoorwaarden moet een activiteit met paarden voldoen om het natuurlijk gedrag van het dier niet, tot zo min mogelijk, te belemmeren?
5. Welke randvoorwaarden stellen aanbieders, van activiteiten met paarden voor kinderen met ASS in Nederland, aan hun activiteiten?
6. Aan welke randvoorwaarden moet een activiteit op zorgmanege Horsewise voldoen?

Tot op heden mist Elize activiteiten met paarden voor kinderen met ASS op haar zorgmanege waarbij het natuurlijk gedrag van de paarden en de beleving van het kind gestimuleerd worden.

In dit onderzoek is er literatuuronderzoek gedaan naar kinderen met ASS en het natuurlijk gedrag van paarden. Met als doel om randvoorwaarden op te stellen voor het ontwikkelen van nieuwe activiteiten met paarden voor zorgmanege Horsewise. Naast het literatuuronderzoek zijn er ook interviews gehouden met personen die werken met kinderen met ASS en paarden en de beleving erg belangrijk vinden. Zo is er geïnventariseerd wat er op dit moment al aangeboden wordt op het gebied van activiteiten en hoe deze activiteiten zijn opgezet.

Hoofdstuk één toont de methode waarmee gewerkt is tijdens dit onderzoek, zo wordt het literatuuronderzoek en het interviewen nader toegelicht. Aansluitend laat hoofdstuk twee de resultaten van deze gebruikte methoden zien. Als volgt wordt dit onderzoek bediscussieerd in hoofdstuk drie. In hoofdstuk vier wordt antwoord gegeven op de hoofdvraag en de aanbeveling die opgesteld zijn aan de hand van dit onderzoek zijn te vinden in het laatste hoofdstuk.

1. Onderzoeksmethoden

Dit hoofdstuk beschrijft de methoden die zijn gebruikt tijdens dit onderzoek. Tevens worden het type onderzoek en de gebruikte onderzoekspopulatie besproken.

1.1 Type onderzoek

Dit onderzoek is een kwalitatief exploratief onderzoek. Bij een exploratief onderzoek is er vooraf geen theorie en zijn er ook geen hypothesen. Dit type onderzoek is gericht op de ontwikkeling van een theorie. In dit onderzoek is gezocht naar een theorie voor de activiteiten op zorgmanege Horsewise. (Baarda & De Goede, 1997)

1.2 Onderzoeksontwerp

Het doel van het onderzoek is inzicht geven in de randvoorwaarden voor activiteiten met paarden voor kinderen met ASS, waarbij het paard niet, tot zo min mogelijk, belemmerd wordt in zijn natuurlijk gedrag. Dit is onderzocht met behulp van een literatuuronderzoek en afname van interviews. Hieronder wordt per onderdeel getoond wat er is uitgevoerd.

1.2.1 Literatuuronderzoek

Allereerst is voor dit onderzoek literatuuronderzoek uitgevoerd. Deze manier van informatie verzamelen is een directe dataverzamelingsmethode. Deze methodiek heeft in dit onderzoek een belangrijke rol gespeeld om antwoord te geven op vier van de zes deelvragen. In het literatuuronderzoek is er gezocht met behulp van de volgende woorden; kinderen met ASS, *children with autism*, Autisme Spectrum Stoornis, *autistic children*, natuurlijk gedrag van het paard, *natural behavior of the horse*, *natural horsemanship*, communicatie paard, *communication horse*, communicatie kind met autisme, *communication child with autism*.

De zoekmachines *Google Scholar*, *Greeni* en *Global search WUR* zijn ingezet om de juiste literatuur te vinden. Om de gevonden literatuur te valideren is er naar gestreefd om artikelen ouder dan vijftien jaar niet te gebruiken. Boeken die gepubliceerd zijn voor 1995 zijn niet gebruikt als naslagwerk. Boeken worden langer betrouwbaar geacht vanwege het feit dat deze minder eenvoudig gepubliceerd worden dan artikelen of andere informatie op internet.

De randvoorwaarden zijn onder andere opgesteld aan de hand van verworven literatuur. Bij het zoeken naar bruikbare literatuur lag de focus op verschillende onderdelen, namelijk:

- Randvoorwaarden voor het natuurlijk gedrag van het paard
- Randvoorwaarden voor activiteiten voor kinderen met ASS
- Randvoorwaarden voor activiteiten met kinderen met ASS in de combinatie met dieren (met name paarden) en dan gericht op de communicatie en omgang
- Randvoorwaarden voor zorgmanege Horsewise

Randvoorwaarden natuurlijk gedrag van het paard

Het natuurlijk gedrag van het paard is onderzocht omdat het voor de opdrachtgever belangrijk is dat het paard tijdens de activiteiten gewoon paard kan zijn. Het natuurlijk gedrag van het dier mag niet, tot zo min mogelijk, belemmerd worden. Om dit te kunnen verzekeren moet het natuurlijk gedrag van het paard wel bekend zijn. Tevens is er onderzocht wat er op dit moment wordt gedaan op het gebied van de omgang met het paard, er zijn namelijk verschillende stromingen die zo natuurlijk mogelijk met het paard willen omgaan bijvoorbeeld *Natural Horsemanship* (Miller, 2000). Daarnaast is er uitgezocht wat er bekend is over de beleving van het paard en of deze bijvoorbeeld emoties ervaart.

Randvoorwaarden kinderen met ASS

De nieuwe activiteiten zijn gericht op de doelgroep 'kinderen met ASS', daarom is hier literatuur over verzameld. Wat is er bekend over de omgang met deze kinderen en welke activiteiten kunnen hier mee gedaan worden? Wat is er bekend over de beleving van deze kinderen en hoe reageren zij op dieren? Dit zijn een aantal vragen waarop het antwoord gezocht is door middel van literatuuronderzoek.

Randvoorwaarden voor activiteiten met kinderen met ASS in de combinatie met dieren (met name paarden) en dan gericht op de communicatie

Ook is er onderzocht welke randvoorwaarden er zijn voor een activiteit met kinderen met ASS en dieren (met name paarden). Er is gezocht naar wat er al bekend is over de relatie tussen kinderen/mensen met ASS en dieren. Tevens is er gekeken of er mogelijke overeenkomsten zijn tussen de communicatie van beide partijen, deze overeenkomsten zijn waar mogelijk verwerkt in een randvoorwaarde.

Randvoorwaarden zorgmanege Horsewise

De randvoorwaarden voor nieuwe activiteiten zijn onderzocht in opdracht van Elize Wedman van zorgmanege Horsewise. Het bedrijf heeft ook invloed op de randvoorwaarden, want de uiteindelijke activiteiten moeten wel op locatie uitvoerbaar zijn. Wanneer minimaal vier begeleiders op één kind met ASS een randvoorwaarde is en de zorgmanege maar beschikking heeft tot drie begeleiders per kind, kan er niet aan deze voorwaarde voldaan worden. Het is dan ook belangrijk om de randvoorwaarden vanuit het bedrijf in kaart te brengen.

1.2.2 Interview

Om de vijfde deelvraag 'Welke randvoorwaarden stellen aanbieders, van activiteiten met paarden voor kinderen met ASS in Nederland, aan hun activiteiten?' te beantwoorden, zijn er geselecteerde respondenten geïnterviewd. De interviewvorm die gebruikt is heet 'topicinterview', dat wil zeggen dat er vragen worden gesteld aan de hand van een topiclijst. Deze lijst bevat onderwerpen die besproken zijn met de respondent. De topiclijst die voor dit onderzoek gehanteerd is, is te vinden in bijlage I. Er kon dieper op de gegeven antwoorden ingegaan worden, doordat er gebruik is gemaakt van een open vorm van interviews.

Voordat de interviews zijn afgenomen, is er geoefend met de topiclijst. Er is een proefinterview afgenomen met een persoon die ervaring heeft met het werken met paarden en kinderen met autisme. Gedurende het afnemen van dit proefinterview werden wanneer nodig aanpassingen gedaan. Op deze manier is de betrouwbaarheid van het onderzoek verhoogt. Het aantal af te nemen proefinterviews is bepaald door de onderzoekers zelf. Wanneer zij zichzelf capabel genoeg achtten om de interviews af te nemen, hoefde er niet meer geoefend te worden.

Voor deze interviews zijn personen gezocht die de opleiding *Learning Horse* hebben gevolgd of andere mensen die de beleving van het paard en het kind met ASS hoog in het vaandel hebben staan en met deze groepen werken. Deze personen zijn onder andere via de opdrachtgever kenbaar gemaakt, omdat zij alleen bij de opleiding geregistreerd stonden en dit niet voor de onderzoekers toegankelijk was. Daarnaast is er via het internet gezocht naar personen die binnen deze doelgroep passen, bijvoorbeeld equithérapeuten en equicoaches. Equithérapeuten bieden therapie met paarden aan, bij deze therapie staat het contact en de bewegingen met én op het paard centraal (SHP-E (NL), 2015). Equicoaches begeleiden mensen met behulp van paarden waarbij alle oefeningen naast het paard plaats vinden (Caprilli Coaching & Training, 2015).

Na het oefenen met de topiclijst is er contact opgenomen met de mogelijke respondenten door middel van een persoonlijke brief. Deze brief bevatte informatie over het onderzoek en gaf aan dat de onderzoekers de respondent na een week telefonisch zouden contacteren. Mocht de respondent niet willen deelnemen aan het onderzoek, kon dit via een mail aan de onderzoekers kenbaar gemaakt worden. Tijdens het telefonisch contact met de respondenten is er een afspraak gepland om het interview af te nemen. Ter bevestiging is er een mail verstuurd met de voorgestelde data. Tevens bevatte deze mail als bijlage de opgestelde topiclijst zodat de respondent de te bespreken onderwerpen rustig kon doornemen.

Alle personen die aangaven mee te willen werken aan een interview zijn ook daadwerkelijk geïnterviewd. Alle interviews zijn op locatie bij de respondenten zelf gehouden. Tijdens het interview waren beide onderzoekers aanwezig, echter was één onderzoeker de gespreksleider. Voorafgaand aan het interview is er toestemming gevraagd aan de respondent om het gesprek op te nemen. Deze opnames konden achteraf getranscribeerd (letterlijk uitwerken) en geanalyseerd worden. Door het gesprek te transcriberen stijgt de betrouwbaarheid van de verwerking. (Baarda & De Goede & Van der Hulst, 2012) Bij de analyse is er gekeken naar verworven literatuur en de resultaten van de interviews, er is gezocht naar verbanden tussen literatuur en de praktijk. Nadien is er antwoord gegeven op de onderzoeksvragen en zijn deze verwerkt in de eindscriptie.

Om de betrouwbaarheid verder te vergroten, hebben alle respondent na het uitwerken van het interview het getranscribeerde interview ontvangen. Indien de respondent de interpretatie onjuist achtte of nog aanvullingen had, hebben de onderzoekers dit direct aangepast. Met behulp van deze terugkoppeling is de betrouwbaarheid van het onderzoek vergroot. Op deze manier is er zo goed mogelijk een beeld gevormd van het huidige aanbod van activiteiten gebaseerd op het natuurlijk gedrag van het paard en de beleving van kinderen met autisme.

1.3 Onderzoekspopulatie

De onderzoekspopulatie betreft equithérapeuten, equicoaches en personen die de opleiding *Learning Horse* hebben afgerond. Volgens Nederlandse Stichting Helpen met Paarden – Equithérapie (SHP-E NL) zijn er tot op heden 120 equithérapeuten door hen opgeleid (U. Thiel, praktijkopleider Equithérapie (SHP-E NL), persoonlijke communicatie, 3 juni, 2015). 120 equicoaches zijn geregistreerd en gecertificeerd en werken volgens de code van KREAC (Equine Assisted Coach, 2015). Tevens zijn er equicoaches die niet geregistreerd staan omdat het een vrij beroep is (Stichting Counseling, 2015).

De personen die geïnterviewd zijn voor dit onderzoek moesten aan een aantal criteria voldoen, de zogenoemde selectiecriteria. Vanwege deze criteria is er sprake van een gerichte steekproef. De respondenten moesten onder andere werken met de combinatie kinderen of jongeren met autisme en paarden. Omdat op zorgmanege Horsewise wordt gewerkt met kinderen met autisme van zes tot achttien jaar, is er gezocht naar respondenten die met deze leeftijdsgroepen werken.

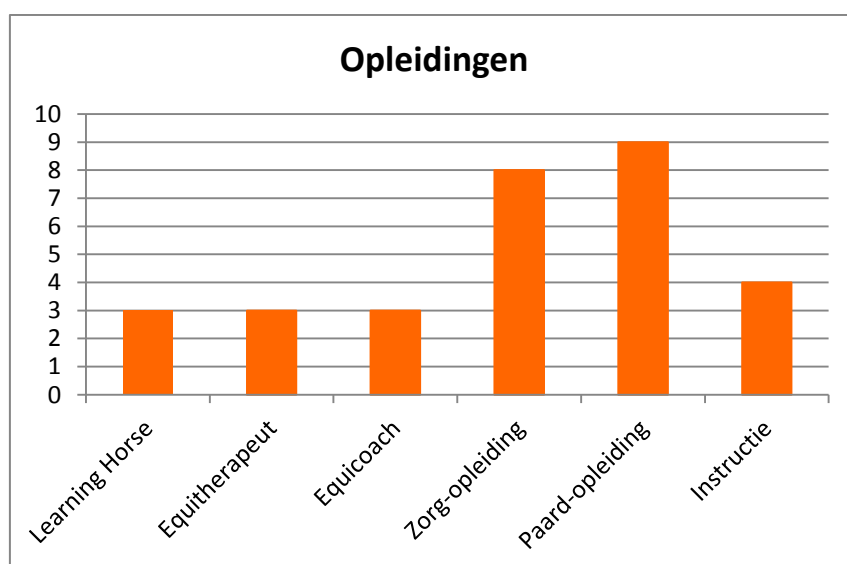
Alle respondenten moesten met paarden werken. Op zorgmanege Horsewise zijn er niet meer dan acht paarden die ingezet kunnen worden, maar normaliter wordt er één paard ingezet voor een activiteit. Hierdoor is het aantal paarden geen randvoorwaarde voor de respondenten.

Tevens moest er tijdens de activiteiten ook naast het paard gewerkt worden en niet alleen op het paard. Wanneer er activiteiten op het paard worden uitgevoerd gaat dit zeer waarschijnlijk tegen het natuurlijk gedrag van het dier in, daarom is er gezocht naar respondenten die ook activiteiten naast het paard aanbieden. Afsluitend is er als criterium gesteld dat de respondenten minimaal één jaar ervaring hebben in het werken met paarden en kinderen met autisme. Na een jaar ervaring kan er door de zorgaanbieder een oordeel gevormd worden over de uitgevoerde activiteiten.

Het aantal respondenten dat geïnterviewd is, was vooraf niet bekend. Wanneer er geen nieuwe informatie uit de gehouden interviews naar voren kwam, en er dus verzadiging is opgetreden, is het totaal aantal respondenten bereikt. De onderzoekspopulatie was waarschijnlijk op het gebied van autisme minder heterogeen dan wanneer er over het inzetten van het paard gesproken werd.

Achtergrond respondenten

Er zijn tien respondenten geïnterviewd, hierna was er sprake van verzadiging. Deze tien respondenten hadden allemaal verschillende achtergronden. Figuur 1 toont de meest genoemde opleidingen of richtingen. Zo hebben drie respondenten de opleiding *Learning Horse* en *Learning Human* gevolgd bij het opleidingsinstituut *Learning Animals*. Daarnaast zijn er vier respondenten die een instructeursopleiding hebben gedaan, hiervan waren er twee gericht op paardrijden voor mensen met een beperking. Wanneer er gekeken wordt naar de zorg-achtergrond van de respondenten, blijkt dat drie respondenten de opleiding SPH hebben gevolgd. In totaal hebben acht van de tien respondenten een opleiding in de zorgrichting afgerond. Dan is er ook nog gekeken naar de verdeling tussen equicoaches en equitherapeuten. Er zijn drie equicoaches en drie equitherapeuten geïnterviewd, echter zit daar één respondent bij die opgeleid is tot beide vormen. Opvallend is dat één respondent geen opleiding heeft gevolgd die betrekking heeft tot het paard maar toch met deze diergroep werkt in combinatie met kinderen met autisme. De overige negen respondenten hebben allemaal één of meerdere paard-gerelateerde opleidingen gevolgd.

Figuur 1: Overzicht van de gevolgte opleidingen van de respondenten

De tien respondenten hebben bijna allemaal andere huidige beroepen. Zo zijn er vijf respondenten die begeleidende taken in de zorg hebben. Vijf respondenten hebben naast het werken met kinderen met autisme en paarden een baan die niet gerelateerd is aan paarden, bijvoorbeeld communicatie adviseur, supervisor of logopedist. Daarnaast hebben twee van de tien respondenten ook een baan die niet zorg-gerelateerd is, de overige acht werken dus alleen maar in de zorgsector.

1.4 Dataverwerking en data-analyse

Binnen dit onderzoek is er gebruik gemaakt van twee verschillende dataverzamelmethode, literatuuronderzoek en een interview. Deze methodieken zijn op verschillende manieren verwerkt, dit wordt hieronder verder toegelicht.

1.4.1 Verwerking literatuuronderzoek

De resultaten van het literatuuronderzoek zijn allereerst overzichtelijk verwerkt in Word-bestanden. Ten slotte zijn de resultaten verwerkt in deze scriptie (hoofdstuk 2) en is er antwoord gegeven op de deelvragen (hoofdstuk 4).

1.4.2 Verwerking interview

Om de afgenomen interviews goed te kunnen interpreteren, zijn alle opnames allereerst getranscribeerd. Transcriberen betekent dat het opgenomen gesprek letterlijk wordt uitgewerkt. Het transcriberen is met behulp van het programma *Express Scribe* gedaan en is uitgetypt in een Word-bestand. Met het programma *Express Scribe* kan de opname van het interview in verschillende snelheden worden afgespeeld en eenvoudig worden gestart en gestopt. In dit onderzoek is er woordelijk getranscribeerd, de 'uhms' zijn niet uitgewerkt omdat deze geen bijdrage leveren aan het gegeven antwoord. Een voorbeeld van het transcriberen kan zijn:

Interviewer: *Welke activiteiten doet u zoal met de kinderen in combinatie met het paard?*

Respondent: *Ik laat de kinderen een parcours bouwen en laat ze deze daarna lopen met het paard aan de hand.*

Voor het verwerken van de interviews is het programma Kwalitan ingezet. Kwalitan is een programma dat helpt bij het analyseren van kwalitatief onderzoeksmateriaal (Kwalitan, 2014).

Bij het invoeren van het transcript is het bestand gesegmenteerd, oftewel in delen opgesplitst. Hierbij is er overzichtelijk gewerkt, ieder segment is genummerd. Het eerste getal hoort bij de respondent en het tweede getal bij het bijbehorende segment. Bijvoorbeeld:

5.13 *Ik laat de kinderen een parcours bouwen.*

5.14 *De kinderen lopen daarna het parcours met het paard aan de hand.*

Deze uitspraken zijn gedaan door respondent nummer 5 en zijn het 13^e en 14^e fragment.

Na het segmenteren is er gekeken naar de relevantie van de segmenten. De segmenten die niet relevant voor het beantwoorden van de hoofd- of deelvragen waren, zijn in een apart Word-bestand bewaard.

Hierna is er begonnen met coderen. Hierbij werd er per segment genoemd waar het over ging. In bovengenoemd voorbeeld zijn dit de codes:

		<u>Code</u>
5.13	<i>Ik laat de kinderen een parcours bouwen.</i>	Parcours bouwen
5.14	<i>De kinderen lopen daarna het parcours met het paard aan de hand.</i>	Met paard parcours lopen

Na het coderen zijn de codes gecontroleerd om te zien of er synoniemen gebruikt zijn en of er geen typfouten zijn ontstaan. De synoniemen zijn samengevoegd tot één code.

De volgende stap van het verwerken van de interviews was de specificatiefase, hieronder valt het axiaal coderen. Dit coderen gebeurt thematisch, dat betekent dat de gegeven antwoorden ingedeeld worden in categorieën. Deze worden geordend aan de hand van de topiclijst.

Na het afnemen van een interview is deze verwerkt, zo wisselden de handelingen interviewen, transcriberen elkaar af. Hierdoor ontstond goed zicht op het optreden van verzadiging. Met verzadiging wordt bedoeld dat er zich geen nieuwe informatie meer voordoet. (Baarda, 2013).

1.4.3 Analyseren

De resultaten van het literatuuronderzoek en de interviews zijn naast elkaar gelegd om deze te kunnen vergelijken. Deze vergelijking is terug te vinden in paragraaf 2.3. Aan de hand van deze gegevens zijn er randvoorwaarden opgesteld voor activiteiten voor kinderen met ASS en paarden waarbij het natuurlijke gedrag van het paard zo min mogelijk belemmert wordt.

2. Resultaten

Gedurende dit onderzoek zijn er twee dataverzamelmethode gebruikt; literatuuronderzoek (§2.1) en interviews (§2.2). Hieronder worden de gevonden resultaten getoond. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk worden de resultaten uit de praktijk en de gevonden theorie met elkaar vergeleken.

2.1 Literatuuronderzoek

Allereerst is er met behulp van literatuuronderzoek gezocht naar informatie met betrekking tot het paard, zijn natuurlijk gedrag, beleving en welke omgangsvormen er bestaan. Tevens is er onderzocht wat autisme inhoudt, hoe de omgang met deze kinderen het beste plaats kan vinden, welke activiteiten met deze kinderen gedaan kunnen worden, hoe het met de beleving staat van deze kinderen en hoe de relatie tussen kinderen met autisme en dieren is. Omdat de op te stellen randvoorwaarden voor zorgmanege Horsewise gelden, is ook onderzocht hoe er daar te werk gegaan wordt.

2.1.1 Het paard

Een paard gedraagt zich net als alle levende wezens, maar waarom toont hij de gedragingen die hij toont? De onderstaande paragrafen beschrijven de natuurlijke gedragingen van het paard. Daarnaast worden verschillende natuurlijke omgangsvormen en de beleving van het paard besproken.

2.1.1.1 Natuurlijk gedrag

Het paard leeft in groepen, eet voornamelijk gras en is een vluchtend prooidier. Om te overleven is het paard leergierig en nieuwsgierig geworden. Omdat het paard een kudde-dier is, kan het anderen leiden en volgen, vrienden maken en is het goed in het lezen van lichaamstaal. Het paard reageert vanuit zijn nieuwsgierigheid en behoefte aan sociaal contact. Omdat het paard een vluchtdier is, zorgt dit ervoor dat het constant op zijn omgeving let. Het paard legt tevens ook snel verbanden tussen een plek, prikkel en gebeurtenis. (Steenbergen & Hulsén, 2012)

Wanneer er gekeken wordt naar het gedrag van het paard, zijn er eigenlijk drie redenen waarom een paard doet wat hij doet. Namelijk:

- Om aan natuurlijke behoeften te voldoen

Bijvoorbeeld: Behoeftte aan ruwvoer, dus constant ergens op willen kauwen.

- Ontwijken/verminderen van stress of pijn

Bijvoorbeeld: Rug wegdrücken omdat zadel niet goed past.

- Weten dat gedrag leidt tot een bepaald resultaat

Bijvoorbeeld: Paard legt zijn oren in zijn nek zodat andere paarden afstand houden.

(Steenbergen & Hulsén, 2012)

Volgens Linda Tellington-Jones (2007) heeft het paard meerdere instinctmatige gedragingen, namelijk:

- *Vluchten*: Wanneer er gevaar dreigt is dit de hardnekkigste reactie van een paard. In het wild is dit de eerste keus, maar bij gedomesticeerde paarden is er vaak ook keuze uit:
- *Vechten*. Wanneer vluchten niet kan, zal het paard vechten om dwang of bedreiging tegen te gaan.
- *Bevriezen*. Een paard kan stokstijf stil blijven staan, bijvoorbeeld wanneer hij een hele nieuwe

ervaring mee maakt. Hierna weer in beweging komen gaat vaak via een 'explosie', bijvoorbeeld een grote bok.

Omgericht en intentiegedrag worden getoond als een paard zijn natuurlijk gedrag niet kan tonen. Omgericht gedrag is dat het paard iets wil doen, maar het op een andere manier doet, bijvoorbeeld in de voerbak bijten als hij wil eten. Intentiegedrag betekent dat het paard de intentie van een gedrag toont, bijvoorbeeld dat hij zijn neus uitsteekt als hij ergens aan wil snuffelen. (Steenbergen & Hulsen, 2012)

Met betrekking tot de zintuigen heeft het paard uiteraard ook gedragingen. Voor een paard is het heel belangrijk om informatie te verzamelen, dit doet hij dus op veel verschillende manieren. Zo ruikt het paard alles en iedereen dat dichtbij komt, hij ruikt en herkent daarmee mens, dier en voedsel van een grote afstand. Net als reuk, gebruikt het paard de smaak ook als identificatiemiddel. Wanneer paarden elkaar begroeten doen zij dit door aan elkaars neuzen te ruiken. Ze ademen elkaars lucht in, snuiven de lucht er dan weer hard uit om vervolgens weer goed in te ademen. Rollen en schuren zijn twee gedragingen waarbij het paard zijn of/haar geur achter laat. Daarnaast zijn het activiteiten waarbij het paard zichzelf kan masseren en waar het zichzelf plezier mee doet. (McBane, 2012)

Het eetgedrag van het paard wordt gebaseerd op of iets er aantrekkelijk uit ziet, of het is wat het paard nodig heeft en of het er bekend en/of betrouwbaar uit ziet. Na het opnemen zal het paard proeven hoe het smaakt en op basis daarvan beslissen of hij het op eet of uit spuugt. Hierbij gebruikt het paard zijn neus en mond om te proeven, maar ook om te ruiken en om dingen te voelen. (McBane, 2012)

Wanneer paarden tweetallen vormen, lijkt het alsof ze de intenties van de ander kunnen lezen en bijna kunnen functioneren als een verbonden eenheid. Van paarden die een tweetal vormen wordt gezegd dat ze een emotionele band hebben. Paarden kunnen duidelijk onderling affectie vertonen, zoals tussen merrie en veulen. Twee veulens die samen opgroeien tonen bijvoorbeeld affectie als de één met zijn hoofd over de hals van de ander gaat. Dit gedrag kan ook getoond worden richting de mens, een paard kan dus emotie tonen richting de mens. (Fraser, 2010)

Uit onderzoek is gebleken dat ieder paard een eigen persoonlijkheid heeft, daarnaast heeft het zeker wel voorkeuren voor andere paarden (Kiley-Worthington, 2009).

Omdat het mogelijk lastig is om altijd rekening te houden met natuurlijk gedrag bij een gedomesticeerd paard, is het belangrijk naar het welzijn van het paard te kijken. Maar hoe constateer je of een paard 'gelukkig' is? Vragen aan een paard hoe het gaat levert geen antwoord op, dus er moet gekeken worden naar indicatoren van welbevinden. Deze indicatoren kunnen zijn: lage frequentie van verwondingen en ziekte, verscheidenheid aan normale gedragingen, goede eetlust en reacties die voor het paard normaal zijn. Tevens heeft onderzoek aangetoond dat een paard minder stress heeft en dus een hoger welzijn, als hij zelf de controle heeft. Daarnaast is duidelijkheid ook belangrijk voor een paard omdat dit ook een vorm van controle oplevert. (Mills & Nankervis, 1999) Als dieren het natuurlijke gedrag kunnen tonen en beschikken tot elementen uit de natuur in hun omgeving, dan is dit goed voor hun welzijn.

2.1.1.2 Omgang paard

No one has the right to say 'you do what I tell you, or I'll hurt you'.

- Monty Roberts

Er zijn verschillende stromingen die zo natuurlijk mogelijk met het paard willen omgaan (Miller, 2000). Eén van deze stromingen wordt *Natural Horsemanship* genoemd en binnen deze stroming zijn de twee grootste internationale namen Monty Roberts en Pat Parelli (Birke, 2007). Zoals in de inleiding genoemd is, is de omgangsvorm van de opleiding *Learning Horse* belangrijk in dit onderzoek. Daarom zal afsluitend meer over de zoöantropologische aanpak beschreven worden.

Monty Roberts

Monty Roberts heeft het gedrag van paarden onderling goed bestudeerd en op basis daarvan een omgangsmanier ontwikkeld genaamd *Join-up*. De taal die paarden non-verbaal met elkaar gebruiken noemt Monty Roberts *Equus*. Aan de hand van deze *Equus* wil Roberts op een geweldloze manier met paarden omgaan. Door middel van *Join-up* wil Roberts op een natuurlijke manier het vertrouwen van het paard winnen. Om deze manier natuurlijk te maken is het volgens Roberts belangrijk om het gedrag van het paard in het wild in het achterhoofd te houden, dus kuddegedrag. De *Join-up* wordt door één persoon en één paard uitgevoerd in een *round pen* (longeercirkel). Om te beginnen laat de mens het paard rondrennen door zelf veel bewegingen en geluid te produceren alsof het een roofdier is. Op een gegeven moment toont het paard bekend 'kuddegedrag' zoals het richten van één oor naar de mens, likken en kauwen en het hoofd laten zakken. Hierop volgend zal de persoon een passieve lichaamshouding aannemen en zich wegdraaien van het paard zonder oogcontact te maken. Het paard wordt zo uitgenodigd om dichterbij te komen en er zo voor te kiezen om het leiderschap te accepteren. Monty Roberts staat dus voor het werken vanuit een proces van communicatie door middel van gedrag en lichaamstaal en wederzijdse zorg en respect. (Roberts, 2015)

Pat Parelli

Natural Horsemanship is een filosofie in de ogen van Pat Parelli. In plaats van rijden met behulp van werktuigen, intimidatie en angst wil Parelli dat er op natuurlijke wijze gereden wordt, dus met behulp van begrip, psychologie en communicatie. Volgens Parelli is 'natuurlijk' iets wat moeder natuur ons verschaft en toestaat te benutten. "Heb je ooit iemand gezien die op echt natuurlijke wijze met paarden omgaat? Als zo iemand met paarden werkt, is het niet echt werken, maar meer spelen en alles schijnt volkomen vanzelf te gaan." Volgens Parelli moet je je realiseren dat een paard niet zomaar een paard is. Het is een wezen met vier benen dat anders denkt dan de mens. Het denkpatroon van een paard is gebaseerd op comfort. Paarden willen zich comfortabel en veilig voelen. (Parelli, 2004) Veiligheid en comfort zijn dus eigenlijk de enige echte beloningen voor een paard. Dankzij het werken met paarden, heeft Parelli geleerd dat tijdens het werken met deze dieren geduld belangrijk is. Parelli focust zich vooral op het helpen van mensen in plaats van het trainen van paarden. (Parelli Nederland, 2015)

De trainingsmanier van Parelli is opgebouwd vanuit zes sleutels, waarvan je alle dient te bezitten: attitude, kennis, gereedschappen, technieken, tijd en verbeeldingskracht (Parelli, 2004). Het programma is gericht op de studie van het gedrag van paarden en *horsemanship*-vaardigheden. Er zijn vier niveaus die behaald kunnen worden om zo de *horsemanship*-vaardigheden te verbeteren (Parelli, 2015).

Learning Horse

Only when you give to the horses the space, the context and the time to create their own experience, their own learning, their own sharing, focussing our own (human) intentions on their quality of life, only then will you see the horse as he is.

- Learning Animals

De opleiding *Learning Horse* wordt aangeboden door het opleidingsinstituut *Learning Animals* van Francesco De Giorgio en José De Giorgio - Schoorl. Francesco is een biologische wetenschapper en José is opgeleid tot veranderingsdeskundige. Bij de aangeboden opleidingen wordt er vanuit de zoöantropologische aanpak gedacht. Hierbij staat de mens niet boven de dieren, maar is iedereen gelijkwaardig zoals te zien is in afbeelding 1. De missie van *Learning Animals* is om de cognitieve kant van de dieren te benadrukken en om zo een plek te creëren voor hun nieuwsgierigheid, hun ontdekkingsgedrag en hun ontwikkelingsmogelijkheden.

Afbeelding 2: Zoöantropologische visie. <http://www.learning-animals.org/en>

Binnen *Learning Animals* staat tweerichtingsverkeer centraal - een gelijkwaardige interactie, zonder dominantie of hiërarchie, zonder training en conditionering. De opleiding 'Learning Horse - toegepaste zoöantropologie' is dan ook een dier-mens studie met als uitgangspunt dat zowel mens als paard de mogelijkheid heeft om zich vrij uit te drukken en om zijn eigen ervaringen te beleven. Dit vraagt naast kennis van de cognitie (de mentale en emotionele intelligentie) van paarden, en hun socio-cognitieve behoeften, ook om het loslaten van verwachtingen en de behoefte aan controle. De opleiding leert hoe je via ervarend leren en het waarborgen van de cognitieve capaciteiten van het paard, diepgang en betekenis kan geven aan de relatie en hoe die relatie-dynamiek zich ontwikkelt. Daarnaast staat het leren hoe je binnen je eigen activiteiten en interactie rekening kunt houden met deze gelijkwaardige relatie centraal. Het doel van *Learning Horse* is een wereld met paarden met hun eigen perceptie, hun eigen belevingen, emoties en cognitie. Voor dierenwelzijn en levenskwaliteit is het noodzakelijk om deze bewustwording bij zoveel mogelijk mensen te creëren. (J. De Giorgio - Schoorl, oprichtster opleidingsinstituut *Learning Animals*, persoonlijke communicatie, 12 juni, 2015)(Learning Animals, 2015^b)

Volgens de *Learning Horse* is te vaak het spontane gedrag van paarden niet te zien. Omdat ze te veel getraind zijn voor menselijke doeleinden verliezen de paarden vaak hun normale gedrag en een deel van hun individualiteit. De expressie van het paard zelf wordt in de relatie met de mens meestal onderdrukt en gecontroleerd (bijvoorbeeld het hoofd niet naar de mens mogen bewegen tijdens het omdoen van het hoofdstel). Zelden wordt het spontane gedrag gezien of geïnterpreteerd als een moment van interactie tussen paard en mens. In de zoöantropologische aanpak is het van fundamenteel belang dat het paard de mogelijkheid heeft om spontaan gedrag te uiten. Het is dus belangrijk dat wij als mens aandacht besteden aan het paard en ruimte creëren voor zijn expressiviteit, zo ontstaat een betere relatie. Daarnaast vergemakkelijkt de zoöantropologische aanpak spontaan gedrag van het paard en krijgt het paard zo de kans om zijn eigen 'mentale, sociale, leer- en mens-paard relatie kaart' te maken met behulp van zijn eigen mentale en fysieke capaciteiten, zonder conditionering. De termen voorlichting, ontspanning, contact en sociale interactie zijn sleutelwoorden voor een spontane interactie. De zoöantropologische aanpak stimuleert de cognitie niet, maar zorgt voor het behoud van de aangeboren cognitieve vaardigheden. (De Giorgio & De Giorgio - Schoorl, 2012)

2.1.1.3 Beleving paard

Every horse should have the possibility, driven by his own inner curiosity, to smell, touch, explore, taste and feel whatever is part of his surroundings.

- Francesco De Giorgio

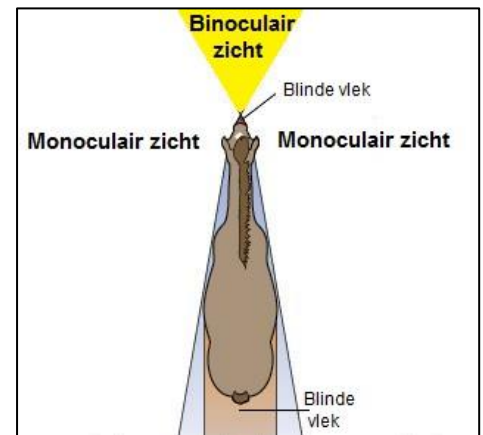
In dit onderzoek is de beleving van het paard een belangrijk aspect. Echter is er over de belevingswereld van het paard weinig bekend. Wel is bekend hoe paarden de wereld waarnemen, hoe zij zien, horen, ruiken, proeven en voelen.

Zicht

De ogen van een paard zijn groot, wel zo'n zeven tot negen keer groter dan die van de mens, maar dit betekent niet dat ze de wereld ook groter zien. De ogen van het paard bevinden zich aan de zijkant van het hoofd, zo kunnen zij bijna alles om hen heen waarnemen. Er zijn twee gebieden die het paard niet ziet als hij zijn hoofd stil houdt, vlak voor zijn hoofd en recht achter zich (zie afbeelding 2). In het binoculaire deel (wat het paard met twee ogen ziet) kan het paard echt driedimensionaal zien, zo ziet het bijvoorbeeld goed wat het eet. Dankzij de monoculaire delen kan het paard altijd zijn omgeving in de gaten houden om te zien of hij nog veilig is. Het paard ziet redelijk scherp vanaf ongeveer één meter voor zijn hoofd. Voorwerpen vlak voor zijn neus worden door het paard 'bekeken' met gevoeligheid van de huid en tastharen. (Leblanc, 2013) Tevens heeft wetenschappelijk onderzoek bewezen dat paarden wel degelijk diepte kunnen zien en dat de scherpte van het paard niet zo goed is als die van de mens, maar wel beter dan die van honden en katten.

Over het zien van kleuren bestaan nog verschillende theorieën, onderzoeken hebben uitgewezen dat paarden rood en blauw van grijs kunnen onderscheiden. Andere onderzoeken stellen dat een paard dit ook kan met de kleuren groen en geel. (Hanggi, 2005)

Wel is duidelijk dat ten opzichte van de mens, het paard minder verschillende kleuren ziet. Het paard ziet bijvoorbeeld wel verschillen in dingen die hij grijs ziet en dingen die hij rood ziet. Maar het verschil tussen de kleuren rood en geel kan moeilijker te zien zijn voor het paard. Er kan gesteld worden dat paarden onderscheid maken tussen twee verschillende tinten, en dat ze tot op zekere hoogte verschillende kleuren waarnemen (afbeelding 3). (Leblanc, 2013)

Afbeelding 3: Gezichtsveld paard
<http://horsefulness.be/wp-content/uploads/2013/07/zicht-bij-paarden.jpg>

Afbeelding 4: Foto's A en B tonen het zicht van de mens, C en D dat van het paard. (Leblanc, 2013)

Gehoor

De laagste tonen die het paard kan horen zijn niet zo laag als de laagste tonen die de mens hoort. Maar de hoogste tonen zijn wel hoger dan de tonen die voor de mens hoorbaar zijn: 33.000 Hz ten opzichte van 20.000 Hz voor de mens. Er is nog een verschil in het gehoor tussen mensen en paarden, namelijk het vermogen om de bron van een geluid te lokaliseren. Voor lage frequenties vertrouwen zoogdieren, zoals de mens en het paard, op 'interaurale tijdsverschil' (geluid zal het oor dat het dichtst bij is eerder bereiken dan het andere oor). Het werkt echter alleen goed tot ongeveer 1000-2000 Hz. Bij hogere frequenties maakt het paard gebruik van zijn trechtervormige oren om het geluid te lokaliseren. Bij hele korte hoge frequenties kan het paard de exacte locatie niet lokaliseren. Dit soort geluiden kunnen dan ook oorzaak zijn van de verdedigingsreflex van het paard: vluchten. (Saslow, 2002)

Reuk

Het reukvermogen van het paard heeft als voordelen dat er grote hoeveelheden lucht in één keer ingeademd kunnen worden. Daarnaast heeft het paard twee neusgaten die een andere kant op gericht zijn, hierdoor kan er beter bepaald worden waar de lucht vandaan komt. Een paard heeft een aantal organen die specifieke chemische stoffen kunnen signaleren en identificeren. Eén van deze organen is het orgaan van Jacobson. Dit orgaan zorgt ervoor dat niet-vluchtige, grote soort-specifieke moleculen/feromonen, zoals geuren die vrijkomen tijdens het urineren, ook worden geroken. Maar hoe deze feromonen precies invloed hebben op het paard moet nog beter onderzocht worden.

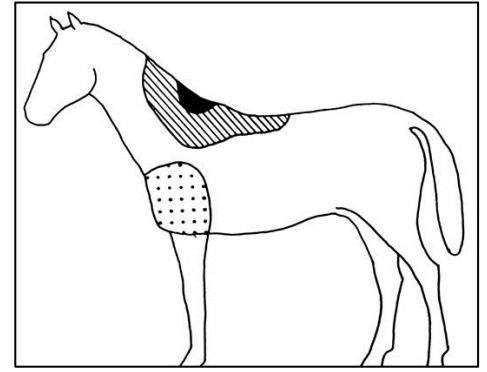
De reuk is voor een paard zeer belangrijk, wanneer zij een paard begroeten doen zij dit door elkaar te besnuffelen (Saslow, 2002). Welke geuren een paard precies aantrekken of afstoten is niet bekend. Wel wordt er aromatherapie ingezet bij paarden, verschillende geuren worden dan voor het paard gehouden om aan te ruiken. Mocht het paard gaan flemen (zijn bovenlip optrekken en zo het orgaan van Jacobson gebruiken) en blijven ruiken vindt het paard de geur aangenaam (Van den Borre, 2013)(Bird, 2002). Flemen doen paarden vaak bij sociale geuren en feromonen, maar kunnen dit ook doen wanneer zij onaangename geuren (Mills & Nankervis, 1999).

Smaak

De smaak van het paard is ook sterk ontwikkeld. Het paard is namelijk het enige steppedier dat eetbare en niet-eetbare planten van elkaar kan onderscheiden (Gerweck, 1998). Door onderzoek is gebleken dat paarden verschillend reageren op zuur, zout, zoet of bitter water. De voorkeuren en de gevoeligheid voor de smaken is echter heel verschillend per paard. Mogelijk hebben de voedingstoestand, ervaringen, voorkeur en andere factoren hier invloed op. (Mills & Nankervis, 1999) In 2005 is er door Goodwin, Davidson & Harris onderzoek gedaan naar selectie en acceptatie van smaken in diëten voor paarden. Dit onderzoek toonde aan dat van de vijftien smaken waar zij mee begonnen acht smaken ervoor zorgde dat de paarden het eten snel aten. Deze smaken waren banaan, wortel, kers, komijn, fenegriek, oregano, pepermunt en rozemarijn. Deze smaken werden daarna zo getest om de voorkeur van de paarden vast te kunnen stellen. Uit deze test kwam de volgende volgorde fenegriek, banaan, kers, rozemarijn, komijn, wortel, pepermunt en oregano. Afsluitend werd onderzocht of fenegriek en banaan ervoor konden zorgen dat paarden mineralen met deze smaken sneller werden gegeten en dit bleek te werken. Dit onderzoek heeft aangetoond dat smaak invloed heeft op de acceptatie en selectie van eten en de eet-tijd. (Goodwin & Davidson & Harris, 2005)

Tast

Het tastzintuig is voor paarden heel belangrijk, zeker ook in het contact met de mens. Contact zorgt voor ontspanning en het vormen van banden. In 1993 hebben Claudia Feh en Jeanne de Mazières onderzocht of de hartslag van een paard daalt dankzij het 'groomen' (vachtverzorging tussen paarden onderling) en of er voorkeursplekken zijn voor het 'groomen'. Zo groomen paarden elkaar vaak op vaste plekken, bijvoorbeeld bij de schoft, maar er zijn ook plekken waar het paard liever niet gegroomd wordt. Afbeelding 4 toont dat rond de schoft de meest geliefde plek is (zwart). Daar omheen zit een gebied dat het minst de voorkeur heeft (gestreept). Het gebied rond de schouder (gestippeld) is daarentegen voor het groomen verboden terrein, de paarden groomen elkaar daar dan ook niet. Onderzoek heeft daarnaast ook aangetoond dat wanneer een paard in het gebied rond de schoft goed wordt gegroomd, er een daling van de hartslag plaats vindt. Wanneer het gebied rond de schouder gekriebeld wordt stijgt de hartslag zelfs. (Mills & Nankervis, 1999)

Afbeelding 5: Gebieden waar het paard wel en niet gegroomd wil worden. (Leblanc, 2013)

Hoe goed het paard iets voelt hangt af van de plek, zo voelt het paard heel goed rond zijn lippen, neusgaten en ogen (Saslow, 2002). Andere gevoelige plekken zijn de nek, schoft, schouders, kroonrand, achterkant van de koot en het onderste deel van de flanken (Mills & Nankervis, 1999). Op deze plekken zal aanraking dan ook niet altijd als positief ervaren worden door het paard. Onderzoek heeft wel aangetoond dat paarden kunnen reageren op druk die te licht is om door de mens gevoeld te worden. (Saslow, 2002)

Beleving

Wanneer paarden in een familiegroep leven in een verrijkte, natuurlijke omgeving, kunnen de paarden samen leren en beleven. Hierbij kunnen ze ook van elkaar leren door te observeren. Het observeren, het verwerken van informatie en de sociale dynamiek is continue in werking. Het delen van deze momenten met andere paarden is cruciaal in het creëren van een cognitieve omgeving, die de mogelijkheid geeft om elkaar onderling beter te begrijpen.

Om te kunnen definiëren wat 'de beleving' van het paard inhoudt, wordt er gekeken naar de zoöantropologische visie. In deze visie wordt er gekeken naar 'cognition', oftewel de cognitie van het paard. Cognitie houdt in dat het paard het vermogen heeft om informatie te verwerken en deze toe te passen, en dat het paard wisselende voorkeuren heeft. Hierbij gaat het erom hoe de wereld wordt waargenomen en de kennis die hieraan wordt ontleend. De belangrijkste aspecten in cognitie zijn dan ook het vermogen om problemen op te lossen en beslissingen te maken, aandacht en geheugen. Paarden zijn van nature cognitieve dieren. Dat kan ook niet anders, om in het wild te kunnen overleven moet het paard cognitieve capaciteiten bezitten. (De Giorgio & De Giorgio - Schoorl, 2014)

2.1.2 Kinderen met autisme

Wat is autisme en hoe ga je hier mee om? Deze en andere vragen omtrent autisme worden in de onderstaande paragrafen beantwoord.

2.1.2.1 Autisme

Autisme is een aangeboren hersenstoornis (De Bruin, 2008). Mensen met autisme verwerken informatie die de hersenen binnenkomt op een andere manier. Dit houdt in dat alle informatie in losse delen binnenkomt en voor de persoon met autisme moeilijk aan elkaar te koppelen is. Dit komt doordat mensen met autisme veel meer gericht zijn op details. Neurologe Nancy Minshew heeft dit kunnen aantonen door middel van hersenscans (Grandin, 2005). Door het focussen op de details hebben mensen met autisme grote moeite om de samenhang tussen gebeurtenissen te zien. De hersenen moeten dan ook onbewust erg hard werken om al deze informatie te verwerken. Wanneer de zintuigen veel informatie tegelijkertijd te verwerken krijgt, belanden deze ‘stukjes’ informatie zogenaamd vaak op een grote hoop. (De Bruin, 2008)

“Als ik een boom zie, dan zie ik eerst honderden blaadjes, lichte, donkere, dan zie ik takken en dan een stam, en uiteindelijk zie ik dat het een boom is”

- Jos (een twaalfjarige autistische jongen)

Eén van de drie hoofdkenmerken van autisme is dat mensen met autisme moeite hebben met de verbeelding. Tevens hebben mensen met autisme moeite om zich in te leven in gevoelens en bedoelingen van andere mensen. Het sociale contact wordt niet begrepen. Hieronder vallen de overige twee hoofdkenmerken van autisme, namelijk moeite met het sociale verkeer en communicatie. Ze nemen vaak alles zeer letterlijk. (Baard & Van der Elst, 2009)

Naast deze hoofdkenmerken zijn er nog meer kenmerken van autisme. Veel mensen met autisme hebben moeite met de executieve functies, zoals plannen en organiseren van taken en daar flexibel in zijn. Ook wordt er gesproken over de *Theory of Mind (ToM)*, het moeite hebben met het begrijpen van het innerlijk van een ander en daar rekening mee houden. Ook het eigen innerlijk herkennen is een punt in de *Theory of Mind*. Het is dan voor mensen met autisme ook moeilijk te begrijpen dat iemand anders de werkelijkheid anders waarneemt dan dat zij zelf doen. Gedrag en emoties van andere mensen vinden zij moeilijk te interpreteren. Tevens wordt de mimiek van andere mensen hierdoor vaak niet begrepen, doordat de onderliggende emotie niet begrepen wordt. Daarnaast zijn mensen met autisme vaak zowel over- als ondergevoelig in de waarneming. Deze gevoeligheid kan plaats vinden op het gebied van zien, horen, ruiken, proeven, voelen en pijn. (De Bruin, 2008)

Maar niet één mens op de aarde is hetzelfde, zo ook mensen met autisme. Autisme komt voor op verschillende niveaus van intelligentie en op deze manier verschillen de probleemgebieden per persoon met autisme ook. (De Bruin, 2008)

Tevens is er uit een onderzoek van Sutton *et al.* (2004, aangehaald in Chen *et al.*, 2014) naar voren gekomen dat de hersenactiviteit van kinderen met autisme verschilt met dat van leeftijdsgenoten zonder autisme. Bij kinderen met autisme was de hersenactiviteit in de linker hersenhelft groter bij sociale angst, angst, sociale stress en minder tevredenheid bij interpersoonlijke relaties. Bij leeftijdsgenoten zonder autisme was dit precies tegenover gesteld. Deze kinderen hadden een grotere hersenactiviteit in de rechter hersenhelft bij (sociale) angst. (Chen *et al.*, 2014)

2.1.2.2 Omgang

Door de probleemgebieden van mensen met autisme is het belangrijk om de communicatie hierop aan te passen, om miscommunicatie te voorkomen. Er zijn veel punten waar rekening mee gehouden kan worden om goede communicatie te bevorderen. Volgens Monique Baard en Désirée van der Elst, auteurs van het boek 'Ongewild lastig – Inzicht in veelvoorkomende (ontwikkelings-)stoornissen bij kinderen' zijn onderstaande punten belangrijk in de omgang met mensen (kinderen) met autisme:

- Duidelijk zijn in gezichtsuitdrukkingen.
- Niet met te grote groepen werken, ze hebben vaak problemen met communiceren in grote groepen.
- Maak het dagritme zo duidelijk en voorspelbaar mogelijk. Kinderen met autisme vinden het heerlijk als alles zwart op wit staat. Pictogrammen zijn hier handig bij. Veel hetzelfde doen, alles voorspelbaar houden, dan voelen ze zich het gelukkigst. Ze houden zich sterk vast aan bepaalde gewoontes en routines.
- Veranderingen op tijd aankondigen zodat er op voorbereid kunnen worden.
- Niet te veel zintuiglijke prikkels tonen. Kinderen met autisme zijn vaak overgevoelig voor zintuiglijke prikkels zoals harde geluiden, licht, geuren en aanraking.
- Straf niet. Laat het kind na een conflict tot rust komen en maak daarna afspraken. Schrijf de afspraken op.
- Beschrijf wat je ziet, niet wat je denkt, bv: Ik zie dat je boos bent, kom maar even tot rust en dan praten we straks verder i.p.v. ik accepteer niet dat je zo boos reageert.
- Laat het kind op tijd kennismaken met iets nieuws.
- Geef maar één opdracht tegelijkertijd, geen opsomming van opdrachten.
- Zorg dat het kind een veilige ruimte heeft voor als het zich angstig of onveilig voelt.

(Baard & Van der Elst, 2009)

Bij het begeleiden van kinderen met ASS is het belangrijk dat er wordt gekeken naar de behoefte van het kind. Ferwerda *et al.* (2011) heeft in haar onderzoek verschillende onderzoeken naar de behoeften van kinderen en jongvolwassenen met ASS samengevat. Wanneer er aan deze behoeften voldaan kan worden, zullen de gedragsproblemen die te maken hebben met autisme verminderen of zelfs voorkomen worden. (Ferwerda *et al.* 2011)

Behoeften van kinderen en jongeren met ASS volgens Ferwerda *et al.* (2011):

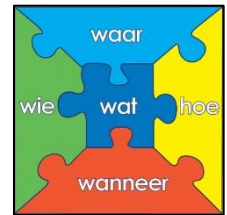
- Begrip- Aandacht- Structuur- Duidelijkheid- Voorspelbaarheid- Veiligheid- Ruimte- Rust- Prikkelarme omgeving- Meer tijd om te reageren	- Aanspraak- Afzondering- Zelfstandigheid (spanningsveld met afhankelijkheid)- Individuele behoeften- Zorgverlener moet kennis van ASS hebben- Zorgverlener moet afstemmen op het cognitieve niveau- Zorgverlener moet vriendelijk, geduldig, rustig zijn, een luisterend oor bieden en de tijd nemen

Geef me de vijf

Om de omgang met kinderen met autisme zo goed mogelijk te laten verlopen, kan er gewerkt worden met de methodiek 'Geef me de vijf'. Deze methodiek is ontstaan in 2004, ontwikkeld door Colette de Bruin en wordt door zowel opvoeders als professionals toegepast. (Geef me de vijf, 2015)

De methodiek is gebaseerd op drie cognitieve theorieën over denken:

- De Centrale Coherentie (CC), het grote geheel zien en hier een betekenis aan geven.
- Executieve functies (EF), het organiseren en plannen van taken en daarin flexibel zijn.
- *Theory of Mind* (ToM), het innerlijk van een ander persoon begrijpen en daar rekening mee houden. Daarnaast ook het herkennen van eigen innerlijk en dit kunnen verwoorden en naar handelen. (Spectrum Brabant, 2015)

Afbeelding 6: De puzzelstukjes van de methodiek "geef me de vijf" (Geef me de vijf, 2015)

Kinderen met autisme hebben vaak moeite met hulp vragen aan anderen, de methodiek 'Geef me de vijf' speelt hierop in. Deze methodiek gaat uit van een puzzel met vijf stukjes: Wie, Wat, Hoe, Waar en Wanneer (afbeelding 5). In deze puzzel staat 'wie' voor wie de taak uitvoert, 'wat' geeft antwoord op datgene dat de taak inhoudt. Met het stukje 'hoe' kan uitgelegd worden hoe de taak uitgevoerd kan worden. Waar de taak plaatsvindt, kan worden uitgelegd in het stukje 'waar'. Wordt de activiteit nu of straks uitgevoerd? Dit kan worden uitgelegd bij het onderdeel 'wanneer'. De methodiek geeft inzicht in de manier waarop deze doelgroep denkt en hoe alles zo duidelijk en voorspelbaar mogelijk gemaakt kan worden. Wanneer een kind met autisme bijvoorbeeld een paard gaat poetsen kan er met behulp van de vijf 'puzzelstukjes' duidelijkheid geboden worden. Een voorbeeld van de toepassing van deze methodiek: *Heleen gaat van 11:00 uur tot 11:30 uur paard Bart borstelen op de poetsplaats, met de borstels uit de blauwe poetskist.* (De Bruin, 2015)

Volgens Colette de Bruin, auteur van het boek 'Geef me de vijf' zijn er een aantal randvoorwaarden met betrekking tot het werken met kinderen met autisme:

- Duidelijkheid, bijvoorbeeld geen sarcasme of dubbelzinnigheid
 - Voorspelbaarheid
 - Houd je aan beloftes en afspraken
 - Geef me de 5: Wat, Hoe, Wanneer, Waar, Wie
 - Geen gevoel of inzicht verwachten
 - Blijf zoveel mogelijk in het hier en nu
 - Geef het kind een opdracht in plaats van een vraag
 - Communiceer met korte bondige zinnen op toon zonder twijfel
 - Vermijd waarom-vragen
 - Ga niet in discussie
 - Houd rekening met de gevoeligheid tijdens het maken van contact
 - Werk wanneer nodig met beelden
 - Geef het kind de tijd en ruimte om te reageren of iets te doen
 - Verwoord emoties, deze herkent het kind niet goed
 - Koppel complimentjes aan een taak of een feit
 - Straf niet, zeg wat het kind wél moet doen
 - Wat niet wordt gehoord is niet gebeurd, wees dus duidelijk over gebeurtenissen
- (De Bruin, 2008)

2.1.2.3 Activiteiten

Wanneer bovenstaande methodiek wordt toegepast, zouden vele activiteiten goed uitvoerbaar moeten zijn voor kinderen met ASS. Maar wat voor soort activiteiten met paarden voor kinderen met ASS zijn geschikt?

Cornelissen (2010, aangehaald in Ferwerda *et al.*, 2011) heeft onderzoek gedaan naar diergerelateerde activiteiten op tien zorgboerderijen voor kinderen en jongvolwassenen met ASS. In dit onderzoek is er gekeken naar welke diergerelateerde activiteiten voor kinderen en jongvolwassenen met ASS het meest aangeboden worden op zorgboerderijen. Onderstaande activiteiten zijn uit dit onderzoek naar voren gekomen:

De meest genoemde activiteiten voor jongeren met autisme op zorgboerderijen.

- Kijken	- Dieren vangen
- Voeren	- Naar de wei of ander verblijf brengen
- Water geven	- Wandelen
- Aaien	- Rijden
- Borstelen	- Mennen
- Knuffelen	- Ontwormen
- Optillen	- Hokken schoonmaken en voer- of
- Spelen	waterbakken schoonmaken

(Ferwerda, *et al.* 2011)

Naast deze activiteiten wordt therapeutisch paardrijden het meest genoemd als activiteit voor kinderen met autisme.

2.1.2.4 Beleving

In dit onderzoek is de beleving van een kind met autisme een belangrijk aspect. Echter is er over de belevingswereld van deze kinderen weinig bekend. Wel is bekend hoe zij de wereld waarnemen, hoe zij zien, horen, ruiken, proeven, voelen, zich bewust zijn van het lichaam en hoe het zelfbeeld van deze kinderen is. Per kind is het uiteraard heel verschillend hoe zij de wereld ervaren. Zeker bij autisme is het mogelijk dat een kind over- of ondergevoelig is op dit gebied. (De Bruin, 2008)

Zien

Een kind met autisme kan op het gebied van zien overgevoelig zijn, de binnenkomende prikkels zijn te overheersend. Tevens kan een kind met autisme maar één ding tegelijk, als hij bijvoorbeeld met iemand oogcontact moet maken kan hij ondertussen niet doorgaan met wat hij aan het doen was. (De Bruin, 2008)

Horen

Overgevoeligheid met betrekking tot de oren komt vaker voor bij kinderen met autisme dan gedacht wordt. Alle geluiden komen bij deze kinderen even hard binnen, of ze nou wel of niet belangrijk zijn. Zo horen deze kinderen bijvoorbeeld de koelkast heel hard brommen en kunnen dit geluid niet buiten sluiten. (De Bruin, 2008)

Ruiken

Kinderen met autisme kunnen mogelijk ook beter ruiken of meer reageren op luchtjes. Deze kinderen kunnen overspoeld worden door een (vieze) geur. Op zo'n moment kunnen ze alleen ruiken en daarop reageren. (De Bruin, 2008)

Proeven

De overgevoeligheid in de mond van kinderen met autisme kan ervoor zorgen dat ze moeite hebben met het eten van warme, harde of warme en koude dingen tegelijk. Bepaalde smaken kunnen ook voor heftige reacties zorgen bij kinderen, bijvoorbeeld tandpasta met mint. Daarnaast is de combinatie van proeven, praten en voelen lastig tijdens het eten, omdat er op deze momenten veel informatie binnenkomt. (De Bruin, 2008)

Voelen

De tast van kinderen met autisme is vaak ook gevoelig, zo houden ze er vaak niet van als ze aangeraakt worden. Onverwachts een schouderklopje is zeker niet belonend voor deze doelgroep. Aanraking is voor hen alleen fijn wanneer ze er zelf om vragen. Zelfs te dichtbij staan kan als vervelend ervaren worden, dit kan voor een kind met autisme namelijk als druk aanvoelen.

Pijn voelen is bij kinderen met autisme juist een punt waar ze vaak minder gevoelig voor zijn. Soms hebben deze kinderen moeite met het aangeven van pijn of kunnen ze het moeilijk beschrijven. Aan de andere kant kunnen deze kinderen op het gebied van pijn ook erg overdrijven. (De Bruin, 2008)

Lichaamsbewustzijn

Kinderen met autisme kunnen soms moeite hebben met hun lichaamsbewustzijn. Dus moeite met het besef van waar hun lichaam is in de ruimte en hoe lichaamsdelen bewegen ten opzichte van andere. Dit kan ervoor zorgen dat ze moeilijk door een kamer kunnen lopen zonder tegen bijvoorbeeld de tafel aan te lopen of dat ze tegen mensen kunnen opbotsen. Ook de fijne motoriek kan bij deze kinderen niet goed werken, veters strikken is dan bijvoorbeeld moeilijk. En als ze ergens naar kijken, dan draait het hele lichaam mee in plaats van alleen het hoofd. (The National Autistic Society, 2015)

Zelfbeeld

Lisa Capps en haar collega's hebben in de jaren negentig onderzoek gedaan naar het zelfbeeld van kinderen met autisme. Onderzocht werd hoe kinderen met autisme de eigen sociale competentie waarnemen en beoordelen. Uit dit onderzoek bleek dat hoe intelligenter het kind is, hoe eerder ze beseffen ze dat ze verschillen van de andere kinderen. Deze verschillen kunnen dan gezien worden als tekortkomingen en zorgen voor een lager sociaal zelfbeeld. Dit bewustzijn ontstaat vaak rond de puberteit of adolescentie. Onderzoek toont ook aan dat vanaf dat moment heel wat jongeren met autisme inderdaad een deuk in het zelfbeeld krijgen. Hieruit mag dus aangenomen worden dat de groep begaafde kinderen met autisme sneller een negatief zelfbeeld ontwikkelen. (Capps & Sigman & Yirmiya, 1995)

2.1.3 Combinatie kinderen met autisme en dieren

Paarden en kinderen met autisme is het hoofdonderwerp van dit onderzoek. Daarom is het belangrijk om te weten hoe de relatie is tussen kinderen met ASS en dieren. Hoe reageren deze kinderen op dieren en dan met name op het paard? In deze paragraaf zullen verschillende onderzoeken met betrekking tot deze relatie en het effect van dieren op kinderen met autisme aangehaald worden.

2.1.3.1 Autismen en dieren

Horses don't see a child with autism. They see a child.

- Tim Hayes

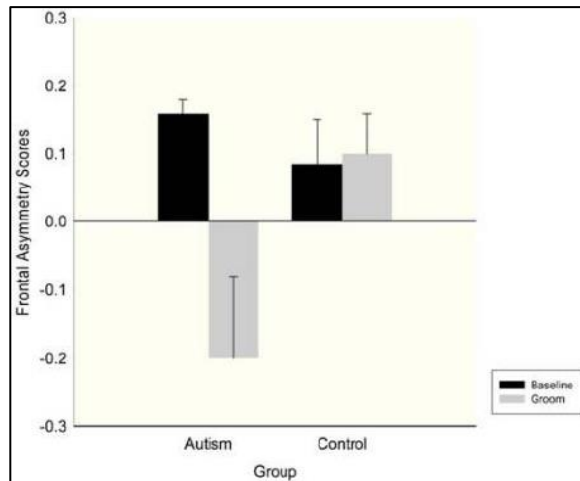
Kinderen worden in hun leven omringd door dieren. Naast levende dieren zijn dit vooral heel veel fictieve dieren in bijvoorbeeld tekenfilms en knuffels. Knuffels dienen voornamelijk als steun en de dieren in tekenfilms weergeven vaak de band tussen mens en dier. De dieren prikkelen de fantasie van de kinderen en zij kunnen helpen bij het leren van belangrijke lessen over het leven, liefde en verlies. (LICG, 2015) De mate van hechting aan, en de toegankelijkheid van een dier wordt bepaald voor de voorkeur van een kind voor een ras of diersoort. Uit onderzoek van Ferwerda *et al.* (2008, aangehaald in Ferwerda *et al.*, 2011) is naar voren gekomen dat de voorkeur voor een bepaald dier verschilt per kind. Het kind moet een klik hebben met het dier om een goede relatie te bevorderen. (Ferwerda *et al.* 2011)

Kinderen met autisme hebben vaak moeite met het aangaan van sociale interacties. Echter geldt dit vaak niet voor de sociale interactie met dieren (Johnson 2003, aangehaald in O'Haire 2013). De reden hiervoor zou kunnen zijn dat dieren alles aanvoelen, net als mensen met autisme. Tevens communiceren ze beiden op een bepaalde manier. Paarden geven de indruk dat ze je niet aankijken, wat voor iemand met autisme vaak prettig is. Daarnaast maakt het een dier niet uit of iemand autistisch is, wat de drempel voor interactie met het dier lager maakt. (Broersen, 2015)

Er zijn verschillende onderzoeken gedaan naar de effecten van paarden en andere dieren op kinderen met autisme. Zo is er uit meerdere onderzoeken naar voren gekomen dat na een *Animal Assisted Intervention* (AAI) met een paard er een toename te zien is in de hoeveelheid communicatie en taalgebruik van het kind. Tevens vindt er meer sociale interactie plaats en is er een afname van probleemgedrag, stress en de ernst van autisme te zien. (O'Haire, 2013)

Naast meer sociale interactie en communicatie laten kinderen in het bijzijn van dieren ook meer speelsheid en focus zien (Martin & Farnum, 2002, aangehaald in O'Haire, 2010). Ook de sociale en sensorische motivatie van het kind neemt toe en de onoplettendheid neemt af (Bass *et al.* 2009, aangehaald in O'Haire, 2010).

Zoals eerder genoemd verschilt de hersenactiviteit van kinderen met dat van leeftijdsgenoten zonder autisme. In een onderzoek van Chen, *et al.* is er gekeken naar de hersenactiviteit van kinderen met autisme en kinderen zonder autisme. Dit is gedaan door het maken van een EEG (elektro-encefalogram) tijdens AAI met paarden. In afbeelding 6 is te zien dat de hersenactiviteit in de linker hersenhelft van kinderen met autisme buiten de activiteit (zwart) al verschilt met dat van leeftijdsgenoten zonder autisme. Daarnaast is te zien dat tijdens het poetsen (grijs) van het paard de hersenactiviteit van de kinderen met autisme geheel omkeert. Dit betekent dat er op dat moment tijdens interactie met het paard meer hersenactiviteit in de rechter hersenhelft plaats vond. Deze verschuiving kan een indicatie zijn voor versterkt sociaal gedrag. (Chen, *et al.* 2014)

Afbeelding 7: Verschil in hersenactiviteit tussen kinderen met autisme en leeftijdsgenoten zonder autisme, tijdens het poetsen van paarden. (Chen, *et al.* 2014)

Deze onderzoeken laten zien dat interactie met paarden een positief effect heeft op kinderen met autisme. Daarnaast zijn er volgens Serpell (1999) ook nog andere specifieke effecten van landbouwhuisdieren op kinderen met ASS:

- dieren helpen om verhaal te vertellen
- dieren helpen bij het maken van contact
- dieren helpen angsten te overwinnen
- dieren bieden troost en steun
- dieren bewerkstelligen gedragsveranderingen

Naast de onderzoeken naar de effecten van interactie tussen paard en kind zijn er ook onderzoeken gedaan naar de effecten van therapeutisch paardrijden. Uit onderzoek van Gabriels *et al.* (2012) is naar voren gekomen dat er een significante verbetering is van prikkelbaarheid, lusteloosheid, stereotiep gedrag, hyperactiviteit, expressieve taalvaardigheden, motoriek, en verbaal gebruik/ motorische planningsvaardigheden van kinderen met autisme. Dit is onderzocht door kinderen met autisme deel te laten nemen aan therapeutisch paardrijden gedurende tien weken. Bij dit onderzoek is gebruik gemaakt van een controle groep, bestaande uit kinderen met autisme die niet deelnamen aan de therapeutische paardrijlessen.

Het positieve effect kan verklaard worden door verschillende factoren. Volgens Stoner (2007, aangehaald in Gabriels *et al.* 2012) geeft de warmte van het paard, wat geproduceerd wordt door de beweging van de spieren, een rustgevend en relaxed gevoel aan het kind. De beweging van het paard heeft volgens King (2007, aangehaald in Gabriels *et al.* 2012) ook een positief effect op de motorische vaardigheden van de kinderen. Doordat de kinderen zich continue moeten aanpassen aan de beweging van het paard, neemt de kracht in hun spieren en gewrichten toe wat leidt tot een verbeterde balans en motoriek. (King, 2007, aangehaald in Gabriels *et al.* 2012)

Naast het positieve effect op de motoriek en kalmte van het kind is er uit het onderzoek naar voren gekomen dat de kinderen na de tien weken zich meer verbaal uitte. Deze toename in communicatie kan komen door de interactie tussen kind en paard. De begeleiders van het paard moedigde de kinderen aan om te praten tegen het paard. Door de directe reactie van het paard raakt het kind zich meer bewust van hun eigen sociale gedrag en de gevolgen daarvan. (Gabriels *et al.* 2012)

2.1.3.2 Overeenkomsten tussen kind en paard

Om randvoorwaarden te kunnen creëren voor een activiteit met paarden voor kinderen met autisme, kan het belangrijk zijn om te weten wat de overeenkomsten tussen (de communicatie van) kinderen met autisme en dieren zijn. Hierdoor kunnen er randvoorwaarden opgesteld worden die zowel voor de kinderen met ASS als de paarden van toepassing zijn. In deze paragraaf wordt dan ook beschreven welke overeenkomsten in communicatie en behoeften tussen kinderen met autisme en dieren, met name paarden, zijn gevonden in de literatuur.

Dieren hebben dezelfde basisemoties als mensen. Als het op de basisprincipes van het leven aankomt, zoals de angst om opgegeten te worden of het instinct om jongen te beschermen, hebben dieren dezelfde gevoelens als de mens. Het grootste verschil is dat dieren geen gemengde gevoelens hebben zoals mensen. Dieren zijn nooit ambivalent; ze hebben geen haat-liefdeverhoudingen met elkaar of met mensen. Als een dier van je houdt, doet hij dat onvoorwaardelijk. Het kan hem niet schelen hoe je eruit ziet of hoeveel geld je verdient. Mensen met autisme hebben ook voornamelijk simpele emoties, net als dieren. De gevoelens van een autistisch persoon zijn direct en oprecht, net zoals die van een dier. Autisten verbergen hun gevoelens niet en zijn niet ambivalent. Ze begrijpen daardoor dus geen dubbele boodschappen (De Bruin, 2008) net zoals paarden (Nelstein, 2009, aangehaald in Van Lagen & Fekkes, 2014).

Paarden en kinderen met autisme hebben veel met elkaar gemeen. (Ongebruikelijke) geluiden en vooral lawaai kunnen angstaanjagend voor beide zijn. (Roberts, 2001) De wereld is dan ook vaak voor kinderen met autisme erg onvoorspelbaar. Zij hebben dan ook behoefte aan voorspelbaarheid (Ernst, 2014, aangehaald in Van Lagen & Fekkes, 2014), net zoals paarden (Van Lagen & Fekkes, 2014).

Tevens denken kinderen met autisme en dieren in beelden, niet in woorden. Ervaringen worden gelinkt aan voorwerpen, geuren, geluiden en lichamelijke sensaties. (Fine, 2010) De lichamelijke sensaties spelen een belangrijke rol. Kinderen met autisme willen ook weleens geknuffeld worden, echter raken ze daardoor vaak psychisch van streek en kunnen dit niet aan. Dit geldt deels voor paarden, want voor paarden is ook maar een bepaalde hoeveelheid aanrakingen aanvaardbaar. Ook benaderen kinderen met autisme anderen vaak van achteren, net zoals paarden. (Roberts, 2001)

2.1.4 Horsewise

Op zorgmanege Horsewise komen kinderen met autisme op de woensdagmiddag en zaterdag. Op deze momenten zijn er vaak zes tot acht kinderen die voor de activiteiten vaak opgedeeld worden in groepjes. Op deze middagen zijn er drie medewerkers aanwezig waarvan altijd één gediplomeerde ondersteund door minimaal tweedejaars stagiaires. Deze medewerkers moeten de paardentaal goed kunnen lezen om veiligheid voor mens en paard te kunnen waarborgen. Er wordt gewerkt met de methode 'Geef me de 5', de activiteiten moeten hier dus bij aan kunnen sluiten. Tijdens de activiteiten moet er veel ruimte zijn voor de kinderen en paarden om zelf dingen te ontdekken. De activiteiten duren zo'n drie kwartier tot een uur en vinden plaats in de *paddock paradise* (paddock met

verrijkingselementen), rijbak of in het naastgelegen bos. Wanneer de activiteit in de paddock of rijbak plaats vindt, lopen er niet meer dan vier kinderen tegelijk tussen de paarden. Voorwaarde hiervoor is wel dat er rust is in de kudde en dat de kinderen goed luisteren naar begeleiders. De veiligheid van kind, paard en medewerker staat te allen tijde voorop en dan zowel fysiek als emotioneel. Dit kan betekenen dat als er onrust is in de kudde, er een stuk van de paddock of rijbak afgezet wordt, ten behoeve van de veiligheid van mens en dier. (E. Wedman, eigenaresse zorgmanege Horsewise, persoonlijke communicatie, 7 september, 2015)

2.2 Resultaten interviews

Deze paragraaf beschrijft de resultaten die verkregen zijn na het afnemen van tien interviews. Een overzicht van deze antwoorden is te vinden in bijlage II, de antwoorden zijn hier geordend in een hiërarchische boomstructuur. In de volgende paragrafen zullen de belangrijkste resultaten per onderwerp genoemd worden.

2.2.1 Activiteit

Met betrekking tot de activiteiten zijn er vragen gesteld rondom de vorm van de activiteit, het ontstaan van de activiteit en randvoorwaarden voor de activiteiten.

Vorm

De antwoorden van de respondenten met betrekking tot de vorm zijn in te delen in de groepen: beleving, educatie, met voorwerpen, zintuigen en overig.

Bij de groep beleving zijn er zeven vormen genoemd, de meest genoemde vorm is het kind bewust maken van de ademhaling (2). Uit de gegeven antwoorden blijkt dat niet alleen de beleving van het kind zelf belangrijk is. Juist ook de beleving van de ander is genoemd (2), hierbij kan gedacht worden aan activiteiten waarbij de beleving van de ander geobserveerd wordt of hier educatie over plaats vindt.

“Voor de rest doen we heel veel oefeningen inderdaad gericht op het hier en nu, eigenlijk op beleving”

“Daar kan je mee leren observeren, dat helpt ook heel veel, observeren hoe de beleving van de ander is en kun je misschien onderdeel worden van die dynamiek”

De groep educatie bevat zeven verschillende activiteiten, zo hebben de meeste respondenten activiteiten genoemd die gericht zijn op educatie betreffende het paard (6). Toch was er ook één respondent die het belangrijk vond om het kind te leren communiceren met de ouders.

Veel respondenten hebben activiteiten genoemd waarbij gebruik wordt gemaakt van voorwerpen (18). Veel van deze activiteiten komen neer op het bouwen en/of lopen van een parcours samen met een dier (10).

De zintuigen van de kinderen worden ook vaak ingezet bij activiteiten van de respondenten, dit is namelijk acht keer genoemd. Deze activiteiten zijn dan bijvoorbeeld het observeren van een paard/kudde (3), dingen ruiken, proeven en voelen met of zonder blinddoek (4).

Bij de overige groep zijn de meest genoemde activiteiten het verzorgen/borstelen van het paard (5), wandelen met het paard (5), een gebruiksaanwijzing maken van het kind (3) en grondwerk (3). Wat eveneens opviel aan deze resultaten is dat er een aantal activiteiten genoemd zijn waarbij er niet iets mét het paard wordt gedaan, maar wel in het bijzijn van het paard. Deze vorm van activiteiten past heel goed bij de visie van de *Learning Horse*. Voorbeelden van deze activiteiten zijn spelen in het bijzijn van het paard in de vorm van vuurtje stoken, hut bouwen, dingen proeven en ruiken. Daarnaast kunnen er voorwerpen aan het paard getoond worden, kan het kind meekijken met paard, zijn beweging observeren en als laatste een rondleiding maken voor het paard alsof de locatie een museum is.

“Al spelend, komen de paarden vanzelf een keer langs. Hij is bezig, en in één keer is er opeens een samenzijn. Maar er is nabijheid en je doet samen even hetzelfde.”

Ontstaan van activiteit

Voor iedere respondent zijn er andere redenen waarom en hoe een activiteit tot stand is gekomen. Zo wordt onder andere genoemd dat de leefwereld van het kind breder gemaakt wordt dankzij de activiteiten (1). Ook het op gang brengen van de ontwikkeling van het kind zonder deze te trainen (1) wordt genoemd als ontstaansreden.

Randvoorwaarden

Bij de vraag welke randvoorwaarden de respondenten hanteerden voor de activiteiten werden er veel voorwaarden genoemd (162).

Al deze voorwaarden zijn weer onder te verdelen in onder andere de groep randvoorwaarden algemeen (110), deze groep is vervolgens weer opgedeeld in de onderdelen: begeleider, duur, kind, opbouw/inhoud, paard en veiligheid.

De randvoorwaarden die werden genoemd en onder de groep begeleider vallen, komen vooral neer op het feit dat de begeleider veel kennis moet hebben. Kennis over de situatie, het gedrag van het paard, zelfkennis, kennis over het kind en zijn/haar achtergrond (7). Tevens werd genoemd dat de activiteit bij de begeleider moet passen (2) en dat de begeleider moet vertrouwen op zijn/haar eigen intuïtie (2).

“Het is ook heel belangrijk voor mij om de onderzoeken die een ander heeft gedaan bij die kinderen, om dat te lezen. Ik zeg altijd tegen ouders ‘Laat mij maar lezen wat jij belangrijk vindt voor je kind’. En dan lees ik al die rapportage en sommige dingen zie ik hier direct terug en andere dingen niet.”

De resultaten van de interviews toonden ook aan, dat de respondenten goede *timemanagement* heel belangrijk vonden (10). Zo gaven de respondenten aan dat er rekening gehouden moet worden met een maximale duur van de sessie/activiteit en het aantal sessies per dag. Wel verschilden deze duur en aantal sessies per respondent.

Randvoorwaarden die zijn gegeven met betrekking tot de activiteit die belangrijk zijn voor het kind, waren ‘de activiteit cognitief houden voor het kind’(2), ‘het kind laten ervaren en niet de wil van de begeleider opleggen’ (2), het kind moet zichzelf kunnen zijn (2) en de activiteit moet niet stressvol zijn voor het kind, want dan ontwikkelt een kind niet (2). Wanneer er verder gekeken wordt naar de gegeven randvoorwaarden valt op dat de respondenten vooral noemen dat er goed naar het kind gekeken en geluisterd moet worden.

De opbouw en inhoud van de activiteit moet functioneel zijn voor het kind en paard (2) volgens de respondenten. Daarnaast moet de sessie altijd buiten zijn (2), moet er gewerkt worden met de huidige situatie en omgeving (2) en moet er gewerkt worden vanuit een goede basis (2). Naast deze randvoorwaarden worden er ook een aantal voorwaarden genoemd die betrekking hebben tot een goede afsluiting (3), zo moet het paard bedankt worden (1) en moeten de kinderen eerst aarden voor zij naar huis gaan (1).

“Goed eindigen. Ik vind het ook heel belangrijk dat kinderen, en ook volwassenen, het paard bedanken.”

Wanneer er gekeken wordt naar randvoorwaarden voor de activiteit gericht op het paard moet het paard zelf de mogelijkheid krijgen om mee te doen (2) en moet hij los lopen tijdens de activiteit (2). Daarnaast is er genoemd dat de activiteit cognitief gehouden moet worden voor het paard, dit sluit heel erg aan bij de visie van de *Learning Horse*.

Ook de veiligheid kwam veel voorbij bij de genoemde randvoorwaarden (24). Zo moet de algemene veiligheid gewaarborgd worden (3), maar ook specifiek die van het kind (3). Tevens moet er een grote ruimte zijn waar het paard weg kan (2) en moeten de kinderen altijd een cap (2) en laarzen (2) dragen. Als er dan nog verder gekeken wordt naar de genoemde randvoorwaarden blijken de respondenten het ook belangrijk te vinden dat het kind en het paard zichzelf veilig voelen en dat de mate van veiligheid bepaald wordt door de omgeving en gebruikte materialen.

De overige groepen naast randvoorwaarden algemeen zijn randvoorwaarden voor: het kind met ASS, het paard en de combinatie van het kind en het paard.

Met betrekking tot het kind met ASS is er 26 keer een randvoorwaarde genoemd door de tien respondenten. De meeste genoemde voorwaarde is rekening houden met de behoeften van het kind (6), gevolgd door de activiteit aanpassen aan de doelen van het kind (3). Ook het kind laten interpreteren (2) en rekening houden met de spanningsboog werden door meerdere respondenten genoemd. De overige randvoorwaarden kwamen voornamelijk neer op het feit dat de activiteit goed aangepast moet worden aan het kind en de probleemgebieden die het kind en de omgeving ervaren.

“Kijk naar de behoeften van het paard en van ieder ander levend wezen, of het een dier is of een mens”

De paarden die door de respondenten ingezet worden moeten vooral voldoen aan de voorwaarde dat ze gezond zijn (4) en veilig en relaxed (3). Kortom, de paarden moeten fysiek en mentaal gezond zijn. Kijkend naar de randvoorwaarden voor de combinatie kind en paard is het één op één werken (2) belangrijk en dat het paard en kind elkaar kiezen (2).

2.2.2 Paard

Aan de respondenten is met betrekking tot het paard onder andere gevraagd wat zij verstaan onder het natuurlijk gedrag van het paard, welke randvoorwaarden zij hanteren met betrekking tot het natuurlijk gedrag van het paard en in hoeverre ze rekening houden met het natuurlijk gedrag. Afsluitend is er gevraagd aan de tien respondenten op welke momenten zij vinden dat de paarden beleven.

Natuurlijk gedrag van het paard

Alle ondervraagde respondenten hadden een andere definitie van natuurlijk gedrag. Zo stelde één respondent dat natuurlijk gedrag in gevangenschap niet bestaat. De meeste andere respondenten vertelden vaak dat zij kuddegedrag als natuurlijk gedrag zien (5).

“Natuurlijk gedrag is wat hij uit zichzelf zou doen, hoe het kudde gedrag is.”

Randvoorwaarden

Bij de vraag welke randvoorwaarden gehanteerd worden met betrekking tot het natuurlijke gedrag van het paard, zijn de antwoorden onder te verdelen in twee groepen: de omgang en huisvesting/verzorging.

In totaal is er 34 keer een randvoorwaarde voor de omgang met het paard genoemd door de respondenten. Dat het paard kan doen wat hij wil is daarbij het belangrijkste (4), ook moet het paard voldoende beweging krijgen (3). Tevens moet er respectvol met het paard omgegaan worden (2), mag het paard niet geslagen of geschopt worden (2), moet het paard zich veilig voelen (2) en mag het paard geen bit in (2). Over het algemeen kan gezegd worden dat de respondenten vinden dat je met respect met het paard moet omgaan, hier vallen namelijk veel randvoorwaarden onder (14). De visie van de *Learning Horse* komt ook naar voren bij een drietal genoemde voorwaarden, namelijk het rekening houden met de dynamiek van de kudde, de cognitie van het paard ontwikkelen en het paard laten beleven.

In de groep randvoorwaarden over de huisvesting/verzorging wordt de voorwaarde dat het paard in een (vaste) kudde leeft (5) het meest genoemd. Ook moet de kudde altijd in de buurt zijn tijdens de activiteit (3), mag het paard geen ijzers dragen (3) en moet er 24/7 voedsel tot beschikking zijn (2). Het stimuleren van de cognitie door middel van de kudde en het terrein is genoemd door één respondent en past bij de visie van de *Learning Horse*.

“Je kunt een kudde en een terrein en je omgang zo inrichten dat je juist die cognitie stimuleert. Dat je een paard continu in staat stelt om, de tijd te nemen, om ergens over na te denken en er zijn eigen ding mee te doen.”

Rekening houden met natuurlijk gedrag

De respondenten gaven aan voornamelijk rekening te houden met (aangeleerde/natuurlijke) behoeften van het paard (5) en zo ook rekening te houden met het natuurlijk gedrag van het paard.

Momenten van beleving bij het paard

Volgens de respondenten zorgt nieuwsgierigheid voor momenten van beleving bij het paard (4), ook de vrije keuze van een paard zou leiden tot beleving bij het dier (2). Tevens levert cognitie beleving op en dit kan bijvoorbeeld door het paard problemen op te laten lossen.

“Als die nieuwsgierigheid er is bij een paard, dan is er vaak ook het plezier.”

2.2.3 Kinderen met autisme

Het onderwerp kinderen met autisme bevatte drie sub-onderwerpen: de probleemgebieden van kinderen met autisme, randvoorwaarden die betrekking hebben tot deze autistische kinderen en de momenten waarop deze kinderen beleven.

Probleemgebieden van kinderen met ASS

De tien respondenten hebben in totaal 31 keer een probleemgebied genoemd, een aantal hiervan zijn dubbel omdat deze door meerdere respondenten is genoemd. Zo ook de volgende probleemgebieden: de kinderen hebben moeite met inleven in de ander (5), deze kinderen hebben een andere prikkelverwerking (2), de kinderen hebben moeite met interpretatie van gedrag (2), de kinderen hebben moeite met sociale vaardigheden (2) en verwerken informatie op een andere manier (2).

Randvoorwaarden

De randvoorwaarden die door de respondenten gehanteerd worden met betrekking tot kinderen met autisme, zijn onder andere zorgen dat het kind zich gezien voelt (3), zorgen voor structuur voor het kind (2) en zorgen voor een succeservaring voor het kind (2). De overige randvoorwaarden die door de respondenten genoemd zijn, hebben vooral betrekking op een goede communicatie. Bijvoorbeeld praten met korte zinnen, eenvoudige woorden gebruiken, duidelijk praten en het kind de tijd geven om na te denken.

“Het is dus heel belangrijk dat ze gezien worden in dat stuk wat ze beheersen, in hun kwaliteiten en talenten.”

Momenten van beleving bij het kind met ASS

Bij het kind vindt er volgens de respondenten beleving plaats wanneer zij het paard aanraken (3), een succeservaring hebben (3), ontspannen (2) en plezier hebben in wat ze doen (2). Daarnaast is het ook belangrijk dat een kind de vrijheid krijgt om zelf dingen te ontdekken of te kiezen voor een eigen avontuur. Op deze manier beleeft een kind ook (4).

“Het paard snuffelde in zijn haar en hij wapperde met zijn armen van plezier.”

2.2.4 Communicatie/omgang

Het laatste onderwerp dat is voorgelegd aan de respondenten is communicatie/omgang. Hierbij is onderscheid gemaakt in de groepen communicatie algemeen, de communicatie van het kind met autisme, de communicatie van het paard en de overeenkomsten tussen het kind met autisme en het paard.

Communicatie/omgang algemeen

Wanneer de respondenten kijken naar de communicatie die plaats vindt wanneer een kind met autisme bij een paard is, valt volgens hen op dat het contact met het paard in ieder geval verschilt per kind (3). Ook wordt de communicatie met het kind makkelijker wanneer het paard aanwezig is (2) en het fysieke contact met het dier is vaak makkelijker dan met de mens (2).

“Kinderen uiten meer in het bijzijn van een paard. Dat hoeft dus niet altijd helemaal communicatief te zijn. Dat kan ook in lichaamshouding zitten, lichaamstaal. Bijvoorbeeld het paard gaan aanraken, of zich door het paard laten aanraken. Ik merk dat de kinderen over of via het paard ook makkelijker met mij contact maken uiteindelijk”.

Communicatie/omgang kind

De communicatie van het kind verandert volgens de respondenten in het bijzijn van het paard. Zo praat een kind via het paard (4) en communiceert het kind meer als het paard er bij aanwezig is (4).

Communicatie paard

Het opvallendste bij de communicatie van het paard, is dat het dier primair reageert (2). Daarnaast is hij duidelijk (1), oordeelt hij niet (1) en reageert hij op gevoelens, emoties en energieën (1).

Overeenkomsten tussen kind en paard

Volgens de respondenten zijn er wel degelijk overeenkomsten tussen kinderen met autisme en het paard. Zo hebben beide behoefte aan duidelijkheid (3), maar zijn ze beide zelf ook duidelijk (1).

“Paarden zijn duidelijk (het is ja of nee) - autisten ook (vaker zien ze geen grijs/nuanceren is moeilijk, omdat het hen niet lukt de context bij zaken te betrekken). Ze hebben daar ook behoefte aan.”

Daarnaast communiceren beide partijen met elkaar op ander niveau (2), houden ze beide niet van veel prikkels (2) en communiceren ze allebei minder op een verbale manier (2).

2.3 Vergelijking resultaten

Op twee manieren is informatie verzameld voor dit onderzoek. Deze paragraaf zet voor zover mogelijk de gevonden resultaten per onderwerp naast elkaar. De onderwerpen paard, kinderen met autisme en de combinatie van kinderen met autisme en dieren komen aan bod.

2.3.1 Paard

Met behulp van literatuuronderzoek is er gekeken wat er onder natuurlijk gedrag van het paard valt. Zo stellen Steenbergen & Hulsen (2012) dat omdat het paard een kuddedier is, het anderen kan leiden en volgen, vrienden kan maken en het goed is in het lezen van lichaamstaal. Vanuit zijn nieuwsgierigheid en behoefte aan sociaal contact reageert het paard. (Steenbergen & Hulsen, 2012) Tijdens de interviews is ook gevraagd naar wat er verstaan wordt onder natuurlijk gedrag van het paard. Er werd veelal genoemd dat dit gedrag is wat paarden in de kudde laten zien, ook werd gezegd dat het gedrag voortkomt uit het feit dat ze alert en nieuwsgierig zijn en zoeken naar leiding. Deze definities komen deels dus overeen met elkaar.

Natuurlijk omgaan met het paard kan volgens Monty Roberts door op een geweldloze manier met paarden om te gaan. Respondenten vinden dit ook belangrijk, zij noemen namelijk dat ze het paard niet slaan en schoppen (2) en dat er respectvol met paarden omgaan (2). Volgens Roberts is het daarbij belangrijk om het gedrag van het paard in het wild in het achterhoofd te houden, dus kuddegedrag. Monty Roberts staat dus voor het werken vanuit een proces van communicatie door middel van gedrag en lichaamstaal en wederzijdse zorg en respect. (Roberts, 2015) Bij de interviews werd ook genoemd dat men alert moet zijn op de communicatie van het paard.

In plaats van omgaan met het paard met behulp van werktuigen, intimidatie en angst wil Pat Parelli dat er op natuurlijke wijze omgegaan wordt met deze dieren, dus met behulp van begrip, psychologie en communicatie. Het denkpatroon van een paard is gebaseerd op comfort, paarden willen zich comfortabel en veilig voelen. Veiligheid en comfort zijn dus eigenlijk de enige echte beloningen voor een paard volgens Parelli. (Parelli, 2004) De respondenten gaven aan veiligheid en comfort voor het paard ook belangrijk te vinden (4).

Volgens de *Learning Horse* is te vaak het spontane gedrag van paarden niet te zien. Omdat ze te veel getraind zijn voor menselijke doeleinden verliezen de paarden vaak hun normale gedrag en een deel van hun individualiteit. In de zoöantropologische aanpak is het van fundamenteel belang dat het paard de mogelijkheid heeft om spontaan gedrag te uiten. Het is dus belangrijk dat wij als mens aandacht besteden aan het paard en ruimte creëren voor zijn expressiviteit, zo ontstaat een betere relatie. De zoöantropologische aanpak stimuleert de cognitie niet, maar zorgt voor het behoud van de aangeboren cognitieve vaardigheden. (De Giorgio & De Giorgio - Schoorl, 2012) Veel respondenten sluiten aan bij de denkwijze van de *Learning Horse*, zo vinden zij het belangrijk dat het paard kan doen wat hij wil (4), dat hij dingen niet moet ondergaan maar moet beleven (1), nieuwsgierig moet zijn (1) en dat hij zijn cognitie moet kunnen ontwikkelen (1).

2.3.2 Kinderen met autisme

Met betrekking tot kinderen met autisme zijn er redelijk wat resultaten gevonden die in de literatuur en in de interviews naar voren kwamen. Zo vertelt Grandin (2005) in haar boek dat mensen met autisme alle informatie die de hersenen binnenkomt op een andere manier verwerken en zijn er ook twee respondenten die dit beaamen. Daarnaast noemt Grandin dat dit komt doordat mensen met

autisme veel meer gericht zijn op details. Eén respondent noemt daarbij aansluitend dat het kind beleeft als je het oog voor detail deelt met het kind. Tevens noemt De Bruin (2008) dat door het focussen op de details mensen met autisme grote moeite hebben om de samenhang tussen gebeurtenissen te zien. Respondenten beamen dit door te noemen dat zij het belangrijk vinden om alles op te knippen in stapjes voor het kind (1) en goed te kijken of het kind de opdracht echt begrepen heeft (1).

Ook is er gekeken naar de hoofdkenmerken van autisme, volgens de literatuur is één daarvan dat mensen met autisme moeite hebben met de verbeelding. Dit wordt ook genoemd door een respondent. Tevens hebben mensen met autisme moeite om zich in te leven in gevoelens en bedoelingen van andere mensen. Het sociale contact wordt niet begrepen. Ook deze informatie wordt door respondenten genoemd: moeite met inleven in ander (5), moeite met interpretatie van gedrag (2) en weinig belangstelling voor anderen (1). De overige twee hoofdkenmerken van autisme zijn volgens de literatuur 'moeite met het sociale verkeer' en 'communicatie', ze nemen vaak alles zeer letterlijk (Baard & Van der Elst, 2009). Duidelijkheid tijdens het praten is dus belangrijk, bijvoorbeeld geen sarcasme of dubbelzinnigheid gebruiken (De Bruin, 2008). Bij de interviews kwam naar voren dat inderdaad moeite met sociale vaardigheden en met vriendschappen aangaan ervaren wordt (2). Met betrekking tot de communicatie wordt genoemd dat het belangrijk is om duidelijk te praten (1), korte instructie/uitleg te geven (1), te praten in korte zinnen (1) en te praten met eenvoudige woorden (1). Daarnaast zijn mensen met autisme vaak zowel over- als ondergevoelig in de waarneming. Deze gevoeligheid kan plaats vinden op het gebied van zien, horen, ruiken, proeven, voelen en pijn. Bij de antwoorden van de respondenten is dit terug te zien in de vormen van: last van lichamelijke prikkels (1), moeite met aanraking (1), moeite met motoriek (1), moeite met ontspanning (1), rekening houden met manier van aanraken van kind (1) en rekening houden met textuur eten/drinken (1).

In de omgang met het kind noemt De Bruin (2008) in haar boek dat het belangrijk is om het dagritme zo duidelijk en voorspelbaar mogelijk te maken. Kinderen met autisme vinden het heerlijk als alles zwart op wit staat, pictogrammen zijn hier handig bij. Daarnaast vinden autistische kinderen het fijn om veel hetzelfde doen, dus alles voorspelbaar houden, dan voelen ze zich het gelukkigst. Ze houden zich sterk vast aan bepaalde gewoontes en routines. Dus het is belangrijk om veranderingen op tijd aan te kondigen zodat er op voorbereid kan worden. Respondenten stemmen hiermee in, zij noemen dat een kind met autisme behoefte heeft aan duidelijkheid (1), behoefte heeft aan rust (1) en aan structuur (1). Ook toont het literatuuronderzoek dat het belangrijk is dat het kind een veilige ruimte heeft voor als het zich angstig of onveilig voelt. In het werken met kinderen met autisme in de praktijk wordt hier heel veel aan gedacht, de respondenten hebben het namelijk veel genoemd: veiligheid kind waarborgen (3), kind veilig zijn (1), met kind uit ruimte kunnen (1), veilig gevoel kind (1).

2.3.3 Combinatie kinderen met autisme en dieren

De literatuur stelt dat kinderen met autisme vaak moeite hebben met het aangaan van sociale interacties. Echter geldt dit vaak niet voor de sociale interactie met dieren (Johnson 2003, aangehaald in O'Haire, 2013). In de praktijk wordt dit ook ondervonden door de respondenten, zij merken dat het kind praat via het paard (4), meer communiceert bij aanwezigheid van het paard (4), meer contact met paard heeft dan met de mens (1) en dat er veel aai-contact tussen kind en paard is (1).

De reden hiervoor zou volgens de literatuur kunnen zijn dat dieren alles aanvoelen, net als mensen met autisme. Tevens communiceren ze beiden op een bepaalde manier. Paarden geven de indruk dat

ze je niet aankijken, wat voor iemand met autisme vaak prettig is. Daarnaast maakt het een dier niet uit of iemand autistisch is, wat de drempel voor interactie met het dier lager maakt. (Broersen, 2015)

De respondenten beamen dit door de uitspraken 'paard en kind communiceren met elkaar op ander niveau' (2), 'paard en kind hebben beide moeite met oogcontact' (1) en 'de communicatiedrempel bij het paard is lager' (1).

Uit meerdere onderzoeken is naar voren gekomen dat na een *Animal Assisted Intervention* (AAI) met een paard, er een toename te zien is in de hoeveelheid communicatie en taalgebruik van het kind. Tevens vindt er meer sociale interactie plaats en is er een afname van probleemgedrag, stress en de ernst van autisme te zien. (O'Haire, 2013) Tijdens de activiteiten zien de respondenten dat de communicatie met het kind door het paard makkelijker gaat (2), dat de communicatiedrempel bij het paard lager is (1), veel kinderen via het paard praten (4) en er meer communicatie is wanneer er een paard is (4).

Wanneer er gekeken wordt naar activiteiten die gedaan kunnen worden met kinderen met autisme in de combinatie met dieren, is er gekeken naar een onderzoek van Cornelissen (2010, aangehaald in Ferwerda *et al.*, 2011). Dit onderzoek toont aan dat bij tien zorgboerderijen voor kinderen en jongvolwassenen met ASS blijkt dat de meest diergerelateerde activiteiten zijn: kijken, voeren, water geven, aaien, borstelen, knuffelen, optillen, spelen, vangen, naar de wei of ander verblijf brengen, wandelen, rijden, mennen, ontwormen, hokken schoonmaken en voer- of waterbakken schoonmaken. In de interviews zijn overeenkomende activiteiten genoemd, ook het kijken: paard/kudde observeren (in wei) (3) / beweging paard observeren (1), borstelen: paard verzorgen/borstelen (5) en het spelen: kind speelt in bijzijn van paard (2).

Ook zijn er volgens de literatuur en de respondenten verscheidene overeenkomsten tussen kinderen met autisme en paarden. Zo stelt Roberts (2001) dat (ongebruikelijke) geluiden en vooral lawaai angstaanjagend kunnen zijn voor beide. De respondenten noemen dat paard en kind beide niet van veel prikkels houden (2). De wereld is voor kinderen met autisme erg onvoorspelbaar. Zij hebben dan ook behoefte aan voorspelbaarheid (Ernst, 2014, aangehaald in Van Lagen & Fekkes, 2014), net zoals paarden (Van Lagen & Fekkes, 2014). De respondenten noemen ook het feit dat beide groepen behoefte hebben aan duidelijkheid (3) en structuur (1).

Dieren zijn nooit ambivalent; ze hebben geen haat-liefdeverhoudingen met elkaar of met mensen. Als een dier van je houdt, doet hij dat onvoorwaardelijk. Het kan hem niet schelen hoe je eruit ziet of hoeveel geld je verdient. Mensen met autisme hebben ook voornamelijk simpele emoties, net als dieren. De gevoelens van een autistisch persoon zijn direct en oprecht, net zoals die van een dier. Autisten verbergen hun gevoelens niet en zijn niet ambivalent. Ze begrijpen daardoor dus geen dubbele boodschappen (De Bruin, 2008) net zoals paarden (Nelstein, 2009, aangehaald in Van Lagen & Fekkes, 2014). Eén respondent noemt ook dat paard en kind beide niet kunnen doen alsof, een andere respondent noemt dat paarden en kinderen met autisme duidelijk zijn (1) en in het hier en nu leven (1).

Daarnaast denken kinderen met autisme en dieren in beelden, niet in woorden (Fine, 2010). 2 respondenten hebben ook opgemerkt dat paarden en kinderen met autisme minder verbale communicatie gebruiken.

3. Discussie

Dit hoofdstuk beschrijft de discussiepunten rondom dit afstudeeronderzoek en bestaat uit twee paragrafen. De eerste paragraaf beschrijft discussiepunten met betrekking tot de gebruikte methoden van dit onderzoek. Paragraaf twee bediscussieert en verklaard opvallende resultaten.

3.1 Methoden

Omdat er meerdere selectiecriteria zijn opgesteld voor de respondenten is deze groep redelijk homogeen. Dit heeft er voor gezorgd dat er redelijk snel verzadiging is opgetreden. De respondenten hebben veelal dezelfde vooropleidingen gehad op het gebied van zorg, maar ook met betrekking tot de omgang met het paard zijn veelal dezelfde stromingen genoemd. De groep die deze activiteiten aanbiedt is mogelijk meer divers dan de groep respondenten van dit onderzoek. Doordat de mensen die buiten de selectie criteria vallen niet zijn ondervraagd, is er mogelijk informatie misgelopen.

In dit onderzoek is naar randvoorwaarden met betrekking tot het werken met kind en paard gezocht. Echter is tijdens de interviews naar voren gekomen dat het voor de respondenten lastig is om deze randvoorwaarden te benoemen. Dit is gebleken uit het feit dat de respondenten veelal op verschillende momenten in het interview punten noemden die voor hen belangrijk zijn, maar deze niet noemden wanneer er specifiek naar randvoorwaarden werd gevraagd. Tevens is er een aantal keer door de respondenten gevraagd wat er precies bedoeld werd met randvoorwaarden. De onderzoekers hebben gemerkt dat de respondenten moeite hadden met het vertalen van hun werkwijze in randvoorwaarden. De werkwijze en opvattingen zijn voor de respondenten vaak zo standaard omdat er dagelijks mee gewerkt wordt. Mogelijk zijn hierdoor belangrijke randvoorwaarden, die voor de respondenten zo gewoon zijn, niet genoemd.

De onderzoekers hadden voorafgaand aan het onderzoek geen tot weinig ervaring met het afnemen van interviews. Hierdoor kan het zijn dat belangrijke informatie niet verkregen is tijdens het interviewen omdat er mogelijk niet genoeg is doorgevraagd.

De uitgewerkte resultaten zijn door de onderzoekers gecodeerd met behulp van het programma Kwalitan. De beoordeling of een stuk tekst gecodeerd moest worden en welke code deze kreeg, werd gedaan door de onderzoekers zelf. Mogelijk is deze werkwijze niet objectief genoeg.

Daarnaast heeft wellicht de gedachtegang van de *Learning Horse* invloed gehad op de subjectieve manier van coderen. Sommige resultaten van de interviews niet zijn meegenomen omdat deze te ver afweken van de visie van de *Learning Horse*.

In het hoofdstuk 'Resultaten' zijn de meest genoemde antwoorden van de respondenten verwerkt. Daarnaast zijn antwoorden die door de onderzoekers belangrijk werden geacht ook verwerkt in dit hoofdstuk. Echter is deze selectie gebaseerd op de mening en ervaring van de onderzoekers.

3.2 Resultaten

Voor de opdrachtgever en dit onderzoek is de opleiding *Learning Horse*, waar wordt gewerkt vanuit een zoöantropologische visie, van grote invloed. De resultaten van de interviews met de respondenten die ook deze opleiding hebben gevolgd zijn daarom heel belangrijk. Opvallend is dat een activiteit die volgens de zoöantropologische manier wordt uitgevoerd er als volgt uit ziet: de kinderen met autisme spelen en de paarden zijn daarbij aanwezig. Op deze manier kunnen de paarden zelf beslissen of zij

mee doen, iets wat heel belangrijk is vanuit de zoöantropologie. Wanneer er echt een activiteit gedaan wordt kan deze wel gericht zijn op de beleving en dus de zintuigen van het paard. Zo kan er bijvoorbeeld gekeken worden hoe de paarden reageren op bepaalde voorwerpen, geuren of geluiden. Opvallend is dat het grootste deel van de respondenten noemde het lopen van een parcours met het paard als een activiteit. Echter werd deze activiteit niet genoemd door de respondenten die de opleiding *Learning Horse* hebben gevolgd.

Daarnaast is er door de respondenten genoemd dat de paarden los moeten lopen tijdens de activiteit. Echter kan dit in strijd zijn met de veiligheid van het kind en de paarden, omdat het paard onverwachts kan vluchten.

Uit gesprekken met de oprichters van de *Learning Horse* kwam naar voren dat zij vinden dat je de visie alleen in zijn geheel kan toepassen en niet gedeeltelijk (J. De Giorgio - Schoorl, oprichtster opleidingsinstituut *Learning Animals*, persoonlijke communicatie, 12 juni, 2015). Echter wordt er bij zorgmanege Horsetwis ook nog op de paarden gereden, dit zou dus in strijd zijn met de visie van de *Learning Horse*. Tevens is vanuit de literatuur naar voren gekomen dat paarden duidelijkheid nodig hebben om stress te voorkomen (Mills & Nankervis, 1999). Wanneer het paard bij de ene activiteit wel mag doen wat hij wil en bij een andere activiteit niet, kan dit in strijd zijn met de behoefte aan duidelijkheid.

Volgens de respondenten is het belangrijk om één op één te werken met paard en kind. De literatuur stelt echter dat paarden sociale dieren zijn en afzondering voor stress zorgt (Mills & Nankervis, 1999). De respondenten geven zelf wel aan dat de kudde in de buurt moet zijn, maar de term 'in de buurt' is discutabel. Opvallend is dat het bij de respondenten niet bekend is welke afstand acceptabel is voor het paard om geen stress te ondervinden.

Martine Delfos noemt in haar boek 'Autisme vanuit een ontwikkelingsperspectief' dat mensen met autisme een vertraagde ontwikkeling van het centraal zenuwstelsel laten zien en juist een versnelde ontwikkeling op andere gebieden. Delfos noemt dit MAS1P (Mental Age Spectrum within 1 Person). Een voorbeeld hiervan is een jongen van 17 jaar met een bovengemiddelde intelligentie (natuurkunde 25 jaar oud), maar qua hechting en spel een laag niveau (respectievelijk 9 maanden/ 3 jaar oud). Delfos stelt dat het scala aan mentale leeftijden binnen één persoon datgene is, wat het omgaan met autisme zo moeilijk maakt. Als ouder moet je aansluiting vinden bij de juiste mentale leeftijd van het kind en extra begeleiding geven in deze (achterblijvende) fase van ontwikkeling. Je moet dus vinden 'waar zit het kind in zijn ontwikkeling?'. Daarbij kan gekeken worden naar het gedrag wat het kind vertoont in bepaalde situaties en welke leeftijd daar bij past. (Delfos & Groot, 2012)

Deze visie is genoemd door een respondent en is in eerste instantie niet meegenomen in dit onderzoek. Mogelijk is dit een aanvulling op de gevonden literatuur met betrekking tot de omgang met een kind met autisme. Opvallend is dat deze moderne visie op autisme maar door één respondent is genoemd, terwijl alle respondenten met deze doelgroep werken.

4. Conclusie

Het doel van dit onderzoek is inzicht geven in de randvoorwaarden voor activiteiten met paarden voor kinderen met ASS voor zorgmanege Horsewise, waarbij het paard niet belemmerd wordt in zijn natuurlijk gedrag. Er zijn hoofd- en deelvragen opgesteld om dit doel te behalen. Hieronder wordt antwoord gegeven op de hoofdvraag.

‘Aan welke randvoorwaarden moet een activiteit met paarden voor kinderen met ASS voldoen zodat het paard niet belemmerd wordt in zijn natuurlijk gedrag?’

Bij het beantwoorden van deze vraag is er gekeken naar randvoorwaarden die gevonden zijn in de literatuur, genoemd zijn door de respondenten en opgesteld zijn door zorgmanege Horsewise. Afbeelding 8 toont een overzicht van de meest genoemde en belangrijkste randvoorwaarden. Deze randvoorwaarden worden onder de afbeelding nader toegelicht. Afsluitend wordt ter verduidelijking een activiteit uitgelegd die aan de randvoorwaarden zou kunnen voldoen.

Afbeelding 8: Overzicht antwoord hoofdvraag

Algemeen

- Gebruik een grote veilige ruimte - *geef het paard en kind ruimte om zich terug te trekken*
- Goede timemanagement - *stel een maximale duur van activiteit en maximaal aantal sessies per dag in en pas dit aan op spanningsboog van het kind*
- Medewerkers moeten voldoende kennis hebben - *m.b.t. situatie, gedrag paard, zelfkennis en kind*
- Rustige (prikkelarme) omgeving - *voorkom harde, onverwachte geluiden en bewegingen*

Kind

- Activiteit aanpassen aan individuele kind - *denk aan doelen, behoeften en probleemgebieden*
- Kind begrijpt uitleg - *controleer of het kind de opdracht/activiteit begrepen heeft*
- Duidelijke communicatie naar het kind - *gebruik geen sarcasme of dubbelzinnigheid, praat duidelijk, geef korte uitleg, praat met korte zinnen en eenvoudige woorden*
- Houd rekening met de andere manier van prikkelverwerking - *houd bijvoorbeeld rekening met het aanraken van het kind, knip activiteit op in stukjes*
- Kind laten interpreteren tijdens activiteit - *geef kind tijd om na te denken en te reageren*
- Waarborg de veiligheid van het kind - *zorg dat het kind zich veilig voelt en de mogelijkheid heeft om weg te kunnen uit de ruimte*
- Zorgen voor succeservaring voor kind - *sluit altijd positief af*

Paard

- Duidelijke communicatie met het paard - *let op eigen lichaamstaal en dat van het paard*
- Paard moet kunnen doen wat hij wil - *laat het paard los lopen, geef het de mogelijkheid om mee te doen aan de activiteit, zorg dat het spontaan gedrag kan uiten*
- Rekening houden met (aangeleerde/natuurlijke) behoeften van het paard - *zorg bijvoorbeeld dat de kudde altijd in de buurt is*
- Rekening houden met dynamiek in de kudde - *loop niet zomaar de kudde in en uit*
- Veiligheid en comfort bieden voor het paard - *ga respectvol met het paard om*

Kind en paard

- Bied duidelijkheid en voorspelbaarheid voor kind en paard - *creëer een voorspelbare situatie d.m.v. rust en structuur*
- Cognitie en beleving van het paard en kind stimuleren - *laat ze zelf problemen oplossen, beslissingen maken, zintuigen en nieuwsgierigheid prikkelen*
- Fysiek contact tussen kind en paard - *zorg ervoor dat het kind het paard kan aanraken*
- Kind en paard moeten elkaar uit kunnen kiezen

Horsewise

- Activiteit moet geschikt zijn voor maximaal vier kinderen - *laat niet meer dan vier kinderen tegelijk onder begeleiding tussen de paarden lopen*
- Activiteit moet begeleid kunnen worden door één tot drie medewerkers
- Activiteit moet binnen een tijdsbestek van één uur uitgevoerd kunnen worden
- Activiteit moet duidelijk uitgelegd kunnen worden aan de hand van methodiek 'Geef me de vijf' - *geef geen ingewikkelde opdrachten en niet meer dan één opdracht tegelijk*
- Activiteit moet uitvoerbaar zijn in de paddock, rijbak of het bos
- Fysieke en emotionele veiligheid van kind, paard en medewerker staan te allen tijde voorop – *zorg dat iedereen zich kan terugtrekken uit de situatie wanneer nodig*
- Tijdens de activiteit moet er rust in de kudde zijn - *betreed de kudde alleen wanneer de paarden geen ongebruikelijke gedragingen vertonen bijvoorbeeld opgewonden door de paddock draven*
- Tijdens de activiteit moet er veel ruimte zijn om te ontdekken voor kind en paard - *laat kind en paard doen wat ze willen*

Er zijn veel verschillende randvoorwaarden waar een activiteit aan moet voldoen. Hieronder wordt een beeld geschetst van een mogelijke activiteit:

- De begeleider legt de activiteit uit aan de hand van de trefwoorden van de methodiek 'Geef me de vijf': wie, wat, waar, hoe en wanneer.
- De begeleider neemt samen met de kinderen een grote kartonnen doos mee naar de paddock.
- Samen met de kinderen wordt gekeken of er voldoende rust is in de kudde om de paddock in te gaan.
- De kinderen en de begeleider gaan de paddock in en leggen de kartonnen doos in de buurt van de paarden.
- De kinderen en de begeleider gaan de paddock uit en observeren samen hoe de paarden reageren.
- De begeleider stelt vragen aan de kinderen over het gedrag dat de paarden laten zien, om hun cognitie te stimuleren.
- Wanneer de paarden de interesse in de kartonnen doos lijken te verliezen, gaan de kinderen en de begeleider de paddock weer in en kan ieder kind een stuk van de doos afscheuren.
- Er wordt gekeken hoe de paarden op het afscheuren reageren.
- Daarna gaan de kinderen ieder op een eigen veilige plek in de paddock staan en wachten af op de reactie van de paarden.
- Wanneer de paarden weer hun eigen ding gaan doen, is de activiteit afgelopen en verlaat iedereen rustig de paddock.
- De activiteit wordt afgesloten door deze met zijn allen te bespreken. Wat vond iedereen er van? Wat hebben de kinderen geleerd?
- De duur van de activiteit is afhankelijk van de situatie. Denk hierbij aan de spanningsboog van de kinderen en de reacties van de paarden.

5. Aanbeveling

Dit hoofdstuk bevat aanbevelingen, die het doel hebben om activiteiten op te stellen met paarden voor kinderen met ASS voor zorgmanege Horsewise, waarbij het paard niet belemmerd wordt in zijn natuurlijk gedrag. Om dit doel te bereiken moet er een vervolgonderzoek uitgevoerd worden. In dit vervolgonderzoek worden activiteiten ontwikkeld die voldoen aan de opgestelde randvoorwaarden uit dit onderzoek. Tevens zullen de activiteiten door de onderzoekers uitgevoerd en geëvalueerd moeten worden. In overleg met de opdrachtgever moet daarbij goed gekeken worden of alle randvoorwaarden meegenomen moeten worden. De opdrachtgever moet vooral doen wat goed bij haar en het bedrijf past.

Een tweede aanbeveling is dat de opdrachtgever probeert om de randvoorwaarden die opgesteld zijn in dit onderzoek, voor zover mogelijk toe te passen in haar huidige activiteiten op de zorgmanege. Extra aandacht kan besteed worden aan activiteiten die de zintuigen van paard en kind prikkelen. Zo kan er gewerkt worden met zicht, smaak, geuren, vormen van tast en combinaties. Bijvoorbeeld werken met een blinddoek voor de kinderen, geuren voor de paarden of voorwerpen met bijzondere geuren.

Een laatste aanbeveling is om de paardrij-activiteiten zoveel mogelijk in het bos plaats te laten vinden. Op deze manier worden de zintuigen, en daarmee de beleving van het paard, meer geprikkeld dan bij het rijden in de bak. Daarbij kunnen er door het kind activiteiten met betrekking tot de zintuigen gedaan worden vanaf het paard (of eventueel naast het paard). Een voorbeeld hiervan kan zijn: meekijken met het paard, waar kijkt het paard naar? Daarnaast wordt er aangeraden om te kijken in hoeverre het harnachement aangepast kan worden, denk hierbij aan bitloos rijden, geen zweepgebruik of het rijden met een dek in plaats van een zadel.

Literatuurlijst

- Baard, M. & Van der Elst, D. (2009). *Ongewild lastig – Inzicht in veelvoorkomende (ontwikkelings)stoornissen bij kinderen*. Meppel: Giethoorn Ten Brink
- Baarda, B. (2013). *Basisboek kwalitatief onderzoek*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.
- Baarda, B. & De Goede, M.P.M. (1997). *Basisboek Methoden en Technieken*. Groningen: Wolters-Noordhoff
- Baarda, B. & De Goede, M.P.M. & Van der Hulst, M. (2012). *Basisboek interviewen*. Groningen: Noordhoff
- Bird, C. (2002). Essential Oils For Moving To A New Home, *Natural Horse Magazine, Volume 4, Issue 3*
- Birke, L. (2007). "Learning to Speak Horse": The Culture of "Natural Horsemanship", *Society and Animals 15 (2007) 217-239*
- Broersen, R. (2015). De autipoli – dieren. Gevonden op 2 oktober 2015, op <http://www.autipoli.nl/index.php/rob/dieren>
- Caprilli Coaching & Training (2015). Coaching. Gevonden op 9 juni 2015, op <http://www.caprillicoaching.nl/index.php/paardencoaching>
- Capps, L. & Sigman, M. & Yirmiya, N. (1995). Self-competence and emotional understanding in highfunctioning children with autism. *Development and Psychopathology, 7 (1), 137-149*
- Chen, C. & Crews, D. & Mundt, S. & Ringenbach, S. (2014). Effects of equine interaction on EEG asymmetry in children with autism spectrum disorder: a pilot study. *International journal of developmental disabilities, 1-5*
- De Bruin, C. (2008). *Geef me de 5 – Een praktisch houvast bij de opvoeding en begeleiding van kinderen met autisme*. Doetinchem: Graviant educatieve uitgaven.
- De Bruin, C. (2015). Ontstaan Geef me de 5. Gevonden op 19 mei 2015, op <https://www.geefmede5.nl/de-methodiek/ontstaan>
- De Giorgio, F. & De Giorgio - Schoorl, J. (2012). The spontaneous horse. Gevonden op 8 oktober 2015, op <http://thecognitivehorse.com/>
- De Giorgio, F. & De Giorgio - Schoorl, J. (2014). *The Cognitive Horse – An inspiring journey towards a new co-existence*. Veghel: Learning Animals
- Delfos, M. & Groot, N. (2012). *Autisme vanuit een ontwikkelingsperspectief*. Amsterdam: Uitgeverij SWP
- Equine Assisted Coaching (2015). Basisregister. Gevonden op 3 juni 2015, op <http://www.equineassistedcoach.nl/basisregister.html>

- Federatie Landbouw en Zorg (2015^a). Dit is een zorgboerderij. Gevonden op 25 mei 2015, op <http://www.zorgboeren.nl/praktischeinfo.php?id=1>
- Federatie Landbouw en Zorg (2015^b). Landbouw en zorg groeit. Gevonden op 19 mei 2015, op <http://www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=55&hb=72>
- Ferwerda, R. & Caron, F. & Oosting, S. (2011). Programma van Eisen voor landbouwhuisdieren in de zorg. Gevonden op 30 september 2015, op <https://www.wageningenur.nl/nl/Publicatie-details.htm?publicationId=publication-way-343037363036>
- Fine, A. (2000). *Handbook on animal-assisted therapy*. San Diego, CA: Academic Press
- Fine, A. (2010). *Handbook on animal-assisted therapy*. Oxford: Academic Press/ Elsevier
- Fraser, A.F. (2010). *The Behaviour and Welfare of the Horse*. Oxfordshire: CABI
- Gabriels, R.L. et al. (2012). Pilot study measuring the effects of therapeutic horseback riding on school-age children and adolescents with autism spectrum disorders. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 6, 578–588
- Gerweck, G. (1998). *Het gedrag van uw paard – Leer uw paard beter begrijpen*. De Bilt: Uitgeverij Bosch & Keuning
- Goodwin, D. & Davidson, H.P.B. & Harris, P. (2005). Selection and acceptance of flavours in concentrate diets for stabled horses. *Applied Animal Behaviour Science*, 95, 3–4, 223–232
- Grandin, T. (2005). *Animals in translation*. Utrecht: Bruna Uitgevers B.V.
- Hanggi, E.B. (2005). The Thinking Horse: Cognition and Perception Reviewed. *AAEP Proceedings*, 51, 250.
- Horsewise (2015^a). Elize. Gevonden op 13 mei 2015, op www.horsewise.nl/Elize.html
- Horsewise (2015^b). Dagbesteding. Gevonden op 14 mei 2015, op www.horsewise.nl/Dagbesteding_Volwassenen.html
- Horsewise (2015^c). Lessen. Gevonden op 14 mei 2015, op <http://www.horsewise.nl/Lessen.html>
- Janssen, E. (2011). Handleiding Zorg met Paarden. Gevonden op 14 mei 2015, op <http://www.zorgpks.nl/assets/images/pdf/Handleiding%20%28Definitief%29.pdf>
- Kiley-Worthington, M. (2009). *De natuur van het paard*. Amersfoort: Bloemendal uitgevers.
- Kwalitan (2014). Kwalitan. Gevonden op 15 mei 2015, op <http://www.kwalitan.nl/index.php>
- Learning Animals (2015^a). Learning Horse. Gevonden op 21 mei 2015, op <http://www.learning-animals.org/nl/learning-horse>
- Learning Animals (2015^b). Zoöantropologie. Gevonden op 1 juni 2015, op <http://www.learning-animals.org/nl/zooantropologie>

- Leblanc, M-A. (2013). *The mind of the Horse – An Introduction to Equine Cognition*. Cambridge: Harvard University Press
- LICG (2015). De invloed van huisdieren op de ontwikkeling van kinderen. Gevonden op 5 oktober 2015, op <http://www.licg.nl/2mn/praktisch/huisdieren-en-mensen/de-invloed-van-huisdieren-op-de-ontwikkeling-van-kinderen.html>
- McBane, S. (2012). *Horse Senses*. London: Manson Publishing Ltd.
- Miller, R.M. (2000). The revolution horsemanship. *Journal Of The American Veterinary Medical Association*, 216(8), 1232-1233
- Mills, D. & Nankervis, K. (1999). *Equine Behaviour: Principles & Practice*. Iowa: Blackwell Publishing
- O’Haire, M. (2010). Companion animals and human health: Benefits, challenges, and the road ahead. *Journal of Veterinary Behavior*, 5, 226-234
- O’Haire, M. (2013). Animal-Assisted Intervention for Autism Spectrum Disorder: A Systematic Literature Review. *J Autism Dev Disord*, 43, 1606–1622
- Parelli, P. (2004). *Natural Horse-Men-Ship*. Amersfoort: Bloemendal Uitgevers bv.
- Parelli, P. (2015). What is Parelli? Gevonden op 8 oktober 2015, op <http://www.parelli.com/about.html>
- Parelli Nederland (2015). Pat Parelli. Gevonden op 7 oktober 2015, op <http://www.parelli.nl/wat-is-parelli/pat-parelli/>
- Roberts, M. (2001). *Gezond verstand – De weg naar een betere communicatie tussen mensen via de taal van het paard*. Baarn: Bosch & Keuning.
- Roberts, M. (2015). About Join-Up ®. Gevonden op 7 oktober 2015, op http://www.montyroberts.com/ab_about_monty/ju_about/
- Saslow, C.A. (2002). Understanding the perceptual world of horses. *Applied Animal Behaviour Science*, 78, 2-4.
- Serpell, J. (1999). Guest Editor’s Introduction: Animals in Children’s Lives. *Society and animals*, 7, 87-94
- SHP-E (NL) (2015). Equithérapie. Gevonden op 9 juni 2015, op <http://www.equithérapie.org/page/Equithérapie>
- Spectrum Brabant (2015). Geef me de vijf. Gevonden op 7 oktober 2015, op <http://spectrumbrabant.nl/PDFdownloads/Geef%20me%20de%20vijf.pdf>
- Steenbergen, M. & Hulsen, J. (2012). *PAARD SIGNALEN. Kijken, denken, doen*. Zutphen: Roodbont Uitgeverij
- Stichting Counseling (2015). “Wat is erkenning?”. Gevonden op 3 juni 2015, op <http://www.counselling.nl/coaching/erkenning.html>

Tellington-Jones. (2007). *Het ultieme boek over gedrag en training van paarden*. Baarn: Tirion

The National Autistic Society (2015). The sensory world of autism. Gevonden op 8 oktober 2015, op <http://www.autism.org.uk/sensory>

Van den Borre, K. (2013). Flemen: wat is het en waarom doen paarden het? Gevonden op 5 oktober 2015, op <http://horsefulness.be/flemen-wat-is-het-en-waarom-doen-paarden-het/>

Van Huizen, N. & Lambers-Jukema, N. (2009). Kansen voor opschaling van de inzet van paarden in de Friese hulpverlening - Een haalbaarheidsonderzoek. Gevonden op 14 mei 2015, op <http://www.platformemg.nl/wp-content/uploads/2012/02/onderzoek-therapie-met-paarden-in-Friesland-2010-09.pdf>

Van Lagen, A.& Fekkes, E. (2014). Het paard als middel bij zorgverlening aan kinderen met een autismespectrumstoornis. Gevonden op 8 oktober 2015, op <https://hbo-kennisbank.nl/record/oai:repository.samenmaken.nl:smpid:50833>

Bijlage I - Topiclijst

Topic	Subtopic
Achtergrond	• Huidige beroep • Opleiding • Ervaring ○ Kind met ASS ○ Paard ○ Combinatie • Keuze doel-/diergroep
Activiteiten	• Vorm activiteit • Ontstaan activiteit • Reden keuze activiteit • Inspiratie activiteit • Randvoorwaarden ○ Algemeen ○ Kind met ASS ○ Paard ○ Combinatie kind/paard
Paard	• Natuurlijk gedrag paard ○ Rekening houden ○ Randvoorwaarden • Momenten beleving
Kind met ASS	• Probleemgebieden ASS • Momenten beleving • Randvoorwaarden
Omgang kind/paard	• Communicatie

Bijlage II - Resultaten interviews in hiërarchische boomstructuur

Activiteit

- Vorm activiteit
 - Beleving
 - kind bewust maken van ademhaling (2)
 - activiteit gericht op beleving (1)
 - beleving van ander observeren (1)
 - educatie beleving ander (1)
 - kind bewust maken eigen handelingen (1)
 - kind gewoon laten ervaren wat er gebeurt (1)
 - paarden er gewoon laten zijn (1)
 - Educatie
 - educatie gedrag paard (3)
 - educatie omgang paard (2)
 - educatie verzorging paard (1)
 - educatieve activiteiten (1)
 - kind leren communiceren met ouders (1)
 - kind leren iets bewust te doen (1)
 - sommen maken met het paard (1)
 - Met voorwerpen
 - parcours bouwen (3)
 - parcours lopen met paard (2)
 - drumstel maken met staanders en touwen (1)
 - figuren naleggen (1)
 - gebruik van materialen als metafoor (1)
 - gebruik van voorwerpen als hoepels en stro-touwen (1)
 - hut bouwen in bijzijn van paarden (1)
 - kind parcours laten uitleggen (1)
 - paard laten voetballen (1)
 - paard verschillende voorwerpen tonen (1)
 - parcours lopen met de hond (1)
 - parcours lopen met twee kinderen met 1 paard en twee touwen (1)
 - schrikparcours met paard (1)
 - tent bouwen om voorwerp wat dierbaar is (1)
 - vuurtje stoken in bijzijn van paarden (1)
 - Zintuigen
 - paard/kudde observeren (in wei) (3)
 - activiteit gericht op voelen (1)
 - activiteiten met blinddoek (1)
 - beweging paard observeren (1)
 - dingen ruiken en proeven (1)
 - kind laten meekijken met het paard (1)
 - Overig
 - paard verzorgen/borstelen (5)
 - wandelen met paard (5)
 - gebruiksaanwijzing maken van kind (3)
 - grondwerk (3)
 - eenvoudige voltige (2)
 - kind speelt in bijzijn van paard (2)
 - loswerken (2)

- op paard zitten/rijden (2)
- doen alsof je in een museum bent (rondleiding voor paard) (1)
- familieleden mee laten doen (1)
- figuren lopen met paard aan de hand (1)
- huiswerk meegeven (1)
- in de buurt van paard zitten (1)
- kind tot zichzelf laten komen dmv wandelen met paard (1)
- kind vertelt over sessie aan ouders (1)
- leid-stop-oefeningen (1)
- longeren (1)
- met kinderen werken in een groep (1)
- met paard door de bak/wei rennen (1)
- observeren, kind laten interpreteren en betekenis geven (1)
- ouders soms laten meekijken (1)
- paard en kind in zelfde tempo laten lopen (1)
- wedstrijdje paard versieren (1)
- werken met hond wanneer dit waarde toevoegt (1)
- Ontstaan/rede keuze activiteit
 - aanvoelen eigen persoonlijkheid en lichaamstaal mbv paard (1)
 - kind doet iets met veel interesse en trekt paard aan (1)
 - leefwereld kind breder maken (1)
 - ontwikkeling op gang brengen zonder kind te trainen (1)
 - prettige situatie voor paard levert goede dingen voor kind (1)
 - vaak werken met thema bij groep kinderen (1)
- Randvoorwaarden
 - Randvoorwaarden algemeen
 - Begeleider
 - activiteit past bij begeleider (2)
 - begeleider zelf vertrouwen op eigen intuïtie (2)
 - als begeleider niet op "je eiland" gaan zitten (1)
 - begeleider blijft aan zijlijn (1)
 - begeleider creatief zijn (1)
 - begeleider kennis paardengedrag (1)
 - begeleider moet rust hebben (1)
 - begeleiding flexibel inspelen op situaties (1)
 - bevindingen begeleider checken bij het kind (1)
 - communicatie tussen begeleider en school/betrokkenen (1)
 - een raamwerk van kennis voor begeleider (1)
 - paard en kind goed observeren (1)
 - situatie goed kennen (1)
 - tijdens begeleiding volgen, met mate initiëren (1)
 - uitgebreide anamnese uitvoeren (1)
 - verdiepen in achtergrond kind (1)
 - zelfkennis van begeleider (1)
 - Duur
 - time-management (3)
 - duur sessie hele middag (1)
 - maximaal 2 sessies achter elkaar (1)

- maximaal 3 sessies per week (1)
- maximaal 4 sessies per dag (1)
- maximale duur sessie anderhalf tot twee uur (1)
- maximale duur sessie drie kwartier (1)
- ruim de tijd nemen voor een sessie (1)
- Kind
 - cognitief houden voor kind (2)
 - kind laten ervaren, de wil van de begeleider niet opleggen (2)
 - kind moet zichzelf kunnen zijn (2)
 - onder stress ontwikkelt kind niet (2)
 - dingen niet vergoelijken voor kind (1)
 - kijken naar emoties kind (1)
 - kind hulp aanbieden (1)
 - kind niet continu controleren (1)
 - kind ruimte geven om te experimenteren (1)
 - kind zelf keuzes laten maken (1)
 - kind zo ontspannen mogelijk naast paard (1)
 - luisteren naar het kind (1)
 - regels voor kind mbt omgang paard (1)
 - respectvol met kind omgaan (1)
 - zorgen voor droge kleding voor kind tijdens activiteiten (1)
- Opbouw/inhoud
 - activiteit moet functioneel zijn voor kind en paard (2)
 - sessie altijd buiten (2)
 - werken met de huidige situatie en omgeving (2)
 - werken vanuit een goede basis (2)
 - aarden voor begin activiteit (1)
 - activiteit afhankelijk van aantal begeleiders en kinderen (1)
 - beleving staat centraal (1)
 - eerst contact maken kind en paard (1)
 - extra paard erbij wanneer nodig (1)
 - gelijkwaardigheid staat centraal (1)
 - goed afsluiten (1)
 - huiselijke sfeer creëren (1)
 - iedereen begint naast het paard (1)
 - kind invloed op sessie (1)
 - kinderen moeten aarden voordat ze naar huis gaan (1)
 - loslaten dat het paarden-therapie moet zijn (1)
 - middag begint met spelen (1)
 - niet dingen doen, maar laten gebeuren (1)
 - paard bedanken (1)
 - paard is leidend (1)
 - rustmomenten in bouwen (1)
 - werken met 'voor wat, hoort wat' (1)
 - werken vanuit positiviteit (1)
 - zien wat er met het kind gebeurt (1)
 - zorgen voor afstemming (1)

- Paard
 - paard mogelijkheid geven tot meedoen (2)
 - paarden lopen los tijdens activiteit (2)
 - balans in belasting/inzet paarden (1)
 - cognitief houden voor paard (1)
 - frustraties niet uiten op paard (1)
 - paard kans geven om kind te scannen (1)
 - variatie in activiteit voor paard (1)
- Veiligheid
 - veiligheid kind waarborgen (3)
 - veiligheid waarborgen (3)
 - grote ruimte waar paard weg kan (2)
 - kind altijd cap dragen (2)
 - kind altijd laarzen dragen (2)
 - ervaringsgericht in een veilige omgeving leren (1)
 - groep uitgelaten kinderen niet bij paard (1)
 - hekken altijd afsluiten (1)
 - hygiëne (1)
 - kind veilig zijn (1)
 - met kind uit ruimte kunnen (1)
 - veilig gevoel kind (1)
 - veilig gevoel kind en paard (1)
 - voldoende hulp aanwezig (1)
 - voldoende ruimte voor paard (1)
 - werken met goed harnachement (1)
 - werken met handschoenen aan (1)
- Randvoorwaarden kind met ASS
 - rekening houden met behoeften kind (6)
 - activiteit aanpassen op doelen kind (3)
 - kind laten interpreteren (2)
 - rekening houden spanningsboog kind (2)
 - activiteit aanpassen op slechtere executieve functies (1)
 - alles opknippen in stapjes voor kind (1)
 - goed kijken of kind opdracht echt begrepen heeft (1)
 - groeperen naar behoeften kinderen (1)
 - ieder kind eigen benadering (1)
 - kind geen hoe- of waarom-vragen stellen (1)
 - kind iets aanbieden als hij druk is/ in zijn hoofd zit (1)
 - kind niet één vast paard (1)
 - met agressiviteitsproblemen niet bij paarden (1)
 - ruiter moet met paard mee kunnen bewegen (1)
 - vertrouwen dat begeleider sessie mee maakt (1)
 - voorspelbaarheid voor kind (1)
 - werken vanuit mogelijkheden kind (1)
- Randvoorwaarden paard
 - gezond paard (4)
 - veilig en relaxed paard (3)
 - paard dat geen kunstjes kent (2)
 - paard die begeleider goed kent (2)
 - geen afgestompt paard (1)
 - inzet paard afhankelijk van voorspelbaarheid (1)

- niet getraumatiseerd paard (1)
- nuchtere paarden (1)
- paard gewenning aanwezigheid kind (1)
- paard past bij kind (1)
- sterk, gevoelig en mensgericht paard (1)
- volwassen paard (1)
- Randvoorwaarden combinatie kind/paard
 - één op één werken (2)
 - paard en kind kiezen elkaar (2)
 - inleven in belevingswereld van paard en kind (1)
 - leuk voor kind en paard (1)
 - paard heeft maximaal twee vaste cliënten (1)

Paard

- Natuurlijk gedrag van het paard
 - Term natuurlijk gedrag
 - gedrag dat paard laat zien adhv ervaringen (1)
 - gedrag wat paard hele dag toont in kudde (1)
 - geur opnemen, interesse tonen, cognitief zijn (1)
 - kudde gedrag (1)
 - kuddedier dat alert en nieuwsgierig is en zoekt naar leiding (1)
 - natuurlijk gedrag in gevangenschap bestaat niet (1)
 - natuurlijk gedrag komt door vlucht, kudde en prooidiergedrag (1)
 - sociaal kudde dier, dat hele dag kan eten en bewegen (1)
 - Randvoorwaarden
 - Omgang
 - paard kan doen wat hij wil (4)
 - voldoende beweging voor paard (3)
 - bitloos (2)
 - paard moet zich veilig voelen (2)
 - paard niet slaan en schoppen (2)
 - respectvol met paarden omgaan (2)
 - afwisseling werk paard (1)
 - alert zijn op communicatie paard (1)
 - diervriendelijk/geen harnachement (1)
 - geen dwang, niet trekken (1)
 - geen hulpmiddelen (1)
 - geen zweepgebruik (1)
 - niet tegen paard schreeuwen (1)
 - niet zomaar een kudde inlopen (1)
 - niet zomaar uit de kudde weg lopen (1)
 - paard cognitie laten ontwikkelen (1)
 - paard geen dingen laten ondergaan maar laten beleven (1)
 - paard moet nieuwsgierig zijn (1)
 - paard moet zich zo gelukkig mogelijk voelen (1)
 - paard niet in angst zetten (1)
 - paard verwerkingstijd bieden (1)
 - strijd met paard vermijden (1)
 - variatie bieden in omgeving paard (1)
 - variatie buiten activiteit voor paard (1)
 - voldoende afleiding voor paard (1)

- Huisvesting/verzorging
 - paard leeft in (vaste) kudde (5)
 - kudde altijd in de buurt tijdens activiteit (3)
 - paard zonder ijzers (3)
 - paard 24/7 voedsel tot beschikking (2)
 - cognitie paard stimuleren mbv kudde en terrein (1)
 - geen krachtvoer, alleen gras (1)
 - paard 24/7 buiten (1)
 - paard hele dag naar buiten met licht mee (1)
 - verschillende bodems leefomgeving paard (1)
 - Rekening houden met natuurlijk gedrag
 - rekening houden met (aangeleerde/natuurlijke) behoeften paard (5)
 - communicatie paard gebruiken (1)
 - rekening houden met inrichting leefomgeving paard (1)
 - werken vanuit angst en nieuwsgierigheid paard (1)
- Momenten van beleving bij het paard
 - nieuwsgierigheid paard zorgt voor beleving (4)
 - vrije keuze van paard leidt tot beleving (2)
 - beleving paard kind door plotseling samenzijn, zelfde doen (1)
 - beleving tussen paard en kind korte momenten (1)
 - beleving verschilt per paard (1)
 - cognitie zorgt voor beleving bij paard (1)
 - doelgerichtheid paard zorgt voor beleving (1)
 - met paard dingen doen die ze leuk vinden (1)
 - paard beleefd door zichzelf te kunnen zijn (1)
 - paard beleefd hele dag doordat hij in hier en nu is (1)
 - problemen oplossen zorgt voor beleving bij paard (1)

Kinderen met ASS

- Probleemgebieden van kinderen met ASS
 - moeite met inleven in ander (5)
 - andere prikkelverwerking (2)
 - moeite met interpretatie van gedrag (2)
 - moeite met sociale vaardigheden (2)
 - verwerkt informatie anders (2)
 - kind behoefte aan duidelijkheid (1)
 - kind behoefte aan rust (1)
 - kind behoefte aan structuur (1)
 - kind heeft geen inner speech (1)
 - kind kan impulsief zijn (1)
 - kind kent eigen aandeel in proces niet (1)
 - kind lijkt geen rekening te houden met omgeving (1)
 - last van lichamelijke prikkels (1)
 - minder oogcontact (1)
 - moeite met aanraking (1)
 - moeite met instructies (1)
 - moeite met motoriek (1)
 - moeite met ontspanning (1)
 - moeite met onverwachte situaties (1)
 - moeite met verbeelding (1)

- moeite met vragen stellen (1)
- moeite met vriendschappen aangaan (1)
- weinig belangstelling voor anderen (1)
- Randvoorwaarden
 - zorgen dat kind zich gezien voelt (3)
 - structuur voor kind (2)
 - zorgen voor succeservaring (2)
 - beleving van het kind staat centraal (1)
 - controleren of kind het begrepen heeft (1)
 - duidelijk praten (1)
 - kind tijd geven om na te denken (1)
 - kind vertrouwen geven (1)
 - korte instructie/uitleg geven (1)
 - praten in korte zinnen (1)
 - praten met eenvoudige woorden (1)
 - rekening houden met manier van aanraken van kind (1)
 - rekening houden met textuur eten/drinken (1)
 - vinden waar kind zit in ontwikkeling (1)
 - zorgen dat kind zich geaccepteerd voelt (1)
- Momenten van beleving bij het kind met ASS
 - aanraking paard zorgt voor beleving kind (3)
 - kind beleeft succeservaring (3)
 - beleving bij ontspanning (op paard) (2)
 - plezier hebben in wat je doet zorgt voor beleving (2)
 - beleving activiteiten naar interesse van kind (1)
 - beleving bij acceptatie kind (1)
 - beleving paard kind door plotseling samenzijn, zelfde doen (1)
 - beleving tussen paard en kind korte momenten (1)
 - ergens helemaal in opgaan zorgt voor beleving kind (1)
 - erkenning voor kind (1)
 - kind bedenkt zelf iets (1)
 - kind beleving bij eigen ontdekking (1)
 - kind beleving door keuze eigen avontuur (1)
 - kind gedachteloos contact met paard bij beleving (1)
 - meer zelfbewustzijn kind door prikkels paard (1)
 - oog voor detail delen met kind (1)
 - persoonlijke aandacht voor kind (1)

Communicatie/omgang

- Communicatie/omgang algemeen
 - contact met paard verschilt per kind (3)
 - door paard communicatie met kind makkelijker (2)
 - fysiek contact met dier makkelijker (2)
 - communicatiedrempel bij paard lager (1)
 - gevoel bij paard verschilt per kind (1)
 - kind laten verwoorden wat ze zelf doen (1)
 - kind positieve feedback geven (1)
 - ouders leren communiceren met kind (1)

- Communicatie/omgang kind
 - kind praat via het paard (4)
 - meer communicatie bij aanwezigheid van het paard (4)
 - meer contact met paard dan met mens (1)
 - veel aai-contact tussen kind en paard (1)
- Communicatie paard
 - paard reageert primair (2)
 - paard is duidelijk (1)
 - paard oordeelt niet (1)
 - paard reageert op gevoelens, emoties en energieën (1)
- Overeenkomsten tussen kind en paard
 - paard en kind behoefte aan duidelijkheid (3)
 - paard en kind communiceren met elkaar op ander niveau (2)
 - paard en kind houden niet van veel prikkels (2)
 - paard en kind minder verbale communicatie (2)
 - paard en kind behoefte aan structuur (1)
 - paard en kind denken zwart-wit (1)
 - paard en kind hebben verwerkingstijd nodig (1)
 - paard en kind hooggevoelig (1)
 - paard en kind kunnen niet doen alsof (1)
 - paard en kind moeite met oogcontact (1)
 - paard en kind sluiten zich af/rennen weg bij problemen (1)
 - paard en kind zijn duidelijk (1)
 - paard en kind zijn in het hier en nu (1)